

DRAGO KARLO MILETIĆ

ITALIJANSKA REOKUPACIJA MOSTARA
(septembar 1941 — juni 1943)

Nakon aprilske kapitulacije Kraljevine Jugoslavije, 1941. godine, italijanske vojne snage su se zadržale u Mostaru do konca maja.

Uz svečanosti stupile su 28. maja hrvatske jedinice, a Mostar su napustile italijanske, osim simboličnog broja italijanskih vojnika, smještenih u Južnom logoru.

Preuzevši vlast od Italijana, ustaše vrše pripreme za planirane zločine istrebljenja Srba, a koncem maja hapse i ubijaju neke od najpoznatijih građana.

Masovna hapšenja vršena su u drugoj polovini juna, da bi u julu i augustu ustaše izvršile masovna likvidiranja i deportovanja iz Mostara u logore Pag, Gospić i ostale, u međuvremenu stvorene, logore.

Izuzev pojedinačnih slučajeva, za koje su bili zainteresovani iz raznih razloga, Italijani su te zločine posmatrali, reklo bi se, nezainteresovano. Njihovi oficiri, u mjestima gdje su bile stacionirane malobrojne jedinice na području II zone, davali su izvještaje o navodnoj njihovoj obavezi da poštuju postojeću vlast, ustašku, u novostvorenoj državi, a da su sukobi između Srba i ustaša unutarne pitanje te države.

Junski ustanak u istočnoj Hercegovini, 1941. godine, kojim su pripadnici srpskog naroda pokušali da spriječe ustaške zločine, i julsko-augustovske akcije, u kojima je KPJ uspjela da ustanak za samoodržanje usmjeri u tokove narodnooslobodilačkog rata, ugrozili su pozicije NDH na ovom području. To je, ujedno, za Italijane bila mogućnost da ponovo zauzmu teritorij II zone.

Italijanske trupe, koje su u aprilu ušle u Mostar s pjesmom: *Colonello non volio pane,/ volio fuoco di struggbattore,/ ecco il sangue di questo cuore,/ tutto per Croatia* (u slobodnom prevodu: *Pukovnik ne traži kruha,/ on traži vatru borbe,/ evo krvi iz ovog srca,/ sve*

za Hrvatsku), upućene su u Italiju. Te su trupe bile svjedoci jedne politike. Sada su dovedene druge koje treba da podržavaju aprilskog neprijatelja.

Na osnovu zaključaka, usvojenih na konferenciji predstavnika vlada Italije i Nezavisne Države Hrvatske, održanoj 26. augusta 1941. u Zagrebu, izvršit će se reokupacija demilitarizovane II zone, u kojoj se nalazi i grad Mostar.

Italijansku vladu su zastupali: komandant 2. armije Ambrosio, načelnik Staba 2. armije general De Blasio, šef italijanske Vojne misije u Hrvatskoj general Ocsilia i markiz Giustiniani, italijanski otpravnik poslova, a u ime NDH: general Perčević, poslanik u Rimu dr Stjepan Perić, administrativni povjerenik pri Komandi 2. armije Karčić, državni tajnik za željeznice dr Josip Marković i sekretar administrativnog povjerenika pri Komandi 2. armije dr Rusić.

Zaključeno je da Komanda 2. armije preuzme i civilnu vlast, osim pitanja koja ne interesuju Italijane, kao što su škole, duvan, razni monopolski artikli, takse, ishrana itd.

Italijani se »smatraju odgovornim« za javni poredak, pa tzv. hrvatskim vlastima prepuštaju u nadležnost samo krivična djela. Pri- sutni ministar NDH Perić zapitkuje na konferenciji:

— Ako jedan građanin ubije četnika?

— Djelo zadire u javni poredak i, prema tome, građanin će biti prijavljen ratnom sudu 2. armije — odgovorio mu je general Ambrosio.

Predloženo je da se »hrvatske« trupe potčine Komandi 2. italijanske armije 1. septembra, a da Komanda 2. armije preuzme civilnu vlast 7. septembra.

Na koncu je general Ambrosio zaključio:

— U redu, 1. septembra ne smije više biti (na reokupiranom području — prim. D. K. M.) ni regularnih ni neregularnih ustaša. Uzimajući u obzir potrebu pokreta (misli ustaškog — prim. D. K. M.), nemam ništa protiv obrazovanja omladinskih formacija (misli Ustaške mladeži — prim. D. K. M.). Ali morat ću uvijek biti obaviješten o tome.¹

Neposredno poslije toga Glavni stožer Ministarstva Hrvatskog domobranstva, pod br. 2144 tajno, 28. augusta 1941. dostavio je zapovijed vojskovođe NDH Kvaternika:

»Prema ugovoru sa saveznikom Italijom o pojačanju operativne sigurnosti u graničnom pojasu u Hrvatskom primorju, Dalmaciji i Hercegovini sve čete Hrvatskog domobranstva podređene su u operativnom pogledu od 1. rujna 1941. godine zapovjedniku II. talijanske vojske (armate) u Karlovcu.«²

Usljedile su hitne razmjene izvještaja o stanju na terenu II zone. Kotarski predstojnik Čidić, pod Prez. br. 326/41, 2. septembra 1941. obavještava Veliku župu Hum u Mostaru o stanju na terenu:

— Drežnica, nema uniformisanih ustaša, tabornik Krešić Jure raspolagao sa 40 pušaka, 12 noževa i 1.080 naboja. Oružje i municija nalaze se još uvijek kod lica, kojima je podijeljeno.

— Čitluk, ima jednog uniformisanog ustašu, tabornika Lukasa Juričića. Iz ranijih godina ima oko 150 zakletih ustaša, od kojih je 100 u Bjelovaru na iseljavanju Srba, ostali su kod kuća. Raspolažu sa 22 puške.

— Bijelo Polje, nema uniformisanih ustaša, a šest civila ustaša drže stražu kod pravoslavne crkve. Imaju 6 pušaka. Ima još oko 50 ustaša koji su »vršili službu«, a sada su pušteni kućama.

— Mostar, sela, ima 4 uniformisane ustaše, naoružane puškama i revolverima, Ustaški stožer u Mostaru ima 41 pušku.

— Rujište, nema uniformisanih, ali ima 17 ustaša civila, naoružanih puškama.

— Blagaj nema uniformisanih ustaša, ustaša civila ima u Gnojnicama 13, a u Blagaju 14, naoružanih puškama.

— Široki Brijeg, nema uniformisanih ustaša. Šest ustaša otišlo u borbu u Glamoč. Raspolažu sa 60 pušaka na Brijegu.

— Buna, nema uniformisanih ustaša, a po selima ima 45 ustaša civila naoružanih puškama. (Dat skraćeni opis — prim. D. K. M.)³

Mostar je 4. septembra 1941. posjetio zapovjednik italijanskog armijskog korpusa general Dalmazzo, sa zapovjednikom divizije »Marche« generalom Amicom. Na ispraćaju, pred povratak u Dubrovnik, ispred hotela »Neretva« u Mostaru, domobranski satnik Grgo Zukon, koji se slučajno našao u njihovoj blizini, čuo je ironičnu primjedbku zapovjednika divizije »Marche«: »Indipendente Stato« (nezavisna država).⁴

Armijjski zapovjednik 2. armije general Vittorio Ambrosio izdao je 7. septembra 1941. Proglas pučanstvu, u kojem naznačava da u sporazumu sa Vladom NDH »današnjim danom preuzima vojničke i građanske vlasti na području«. (Navode se precizno granice područja II zone. — prim. D. K. M.)⁵

Istovremeno je general Ambrosio, također plakatiranjem, izdao naređenje o zabrani držanja vatrenog oružja, streljiva i drugih praskavih tvari, te zabrani kretanja od 22 do 5 sati ujutro, zabrani prometa motorkotača i automobilskih vozila bez posebnog odobrenja i zabrani udaljavanja iz stalnog mjesta boravka.⁶

Reokupacija II zone, sa elementima koje smo naveli, dovela je do specifičnog statusa Mostara od septembra 1941. do juna 1943. godine. Vjerovatno se ni u jednom drugom gradu u Jugoslaviji narodnooslobodilački pokret nije razvijao u tako specifičnim, ponekad kontradiktornim, okolnostima kao što je to slučaj sa Mostarom.

Grad se, prema postignutom dogovoru Sila osovine, nalazio na području novoformirane kvislinske Nezavisne Države Hrvatske. Nakon reokupacije vojnu i civilnu vlast su preuzele jedinice italijanskog oku-

patora. Ustašama je zabranjeno da naoružane ulaze u područje II zone, pa i u Mostar. Nezavisnu Državu Hrvatsku su predstavljali: Velika župa,⁷ koja nije imala praktične vlasti, Domobranstvo i Oružništvo, što su bili podređeni italijanskoj komandi, i policija, koja nije smjela hapsiti političke krivce bez saglasnosti italijanskih vojnih vlasti. Civilnim prekršiteljima po političkim krivicama sudio je vojni italijanski sud. Nasuprot tome, Srbi, koji su stupili u MVAC (dobrovoljnu anti-komunističku miliciju) pod pokroviteljstvom italijanskih vojnih vlasti, mogli su da se naoružani kreću po gradu, naročito na lijevoj strani Neretvom podijeljenog grada.

Italijanske vojne vlasti su uskoro dokazale da proglašavanje zabrane držanja oružja nije formalnost. 15. septembra 1941. opkolili su, uz pomoć tenkova, Široki Brijeg (sada Lišticu) i uhapsili grupu civila kod kojih su pretresom pronašli oružje.

Nakon dovođenja u Mostar i saslušanja pustili su sve, izuzev četvorice: Ante Tripala, Gojka Mladenova, Ante Gadže i Petra Vege.

I pored hitne intervencije velikog župana Troyera, a potom i kotarskog predstojnika Čidića, najvišim vlastima NDH ta četvorica su 19. septembra 1941. nakon presude vojnog italijanskog suda, strijeljana kod Sjevernog logora. Karakteristično je da su neki od njih učestvovali 1941. godine u odvođenju i ubijanju Srba u Hercegovini i Bosni.⁸

I Prijeki sud NDH u Mostaru kao da pokušava »zavesti neki red«, o čemu svjedoči obavijest Pres — Kzp: 52/41, 27. septembra 1941, kojom obavještava Veliku župu Hum u Mostaru: »Osudom ovog Prijekog suda od 19. rujna 1941. broj gornji osuđeni su na smrt strijeljanjem Pero Pažin pok. Jure 32 god. star, Rkt, težak iz Njivica kotar Stolac i Meho Zilić, Husin, 26 god. star musliman, težak iz Gor. Poplata kotar Stolac — zbog toga što su u noći od 30 na 31 kolovoza o. g. u selu D. Poplat kotar Stolac odveli iz kuća i poubijali 11 osoba grkoistočne vjere (1 starac, 6 žena i 4 djece).

Osuđeni su zamolili pomilovanje, ali je juče u 3 sata poslije podne stigla brzopjavna obavijest Ministarstva pravosuđa i bogoštovlja, da je molba za pomilovanje odbijena.

Kazna smrti strijeljanjem nad osuđenima izvršena je jučer u 6 sati poslije podne...⁹

Očigledno je da ustaška vlast pokušava oprati ruke od zločina koji su masovno izvršeni u Hercegovini, pa i na taj način, kao što će ubuduće sve aktere u tim zločinima i u zvaničnim aktima nazivati »divlji ustaše« tako se u izvjesnom smislu ograđivati od njih i njihovih zločina. Bila je to providna politika u novonastaloj situaciji reokupacije.

Osim uključivanja izvjesnog broja članova KPJ i SKOJ-a u ustaničke jedinice istočne Hercegovine i formiranja Konjičko-mostarskog bataljona partijska organizacija Mostara je u tim specifičnim uslovima organizovala snažan narodnooslobodilački pokret u gradu.

Jedan vid djelatnosti bio je okupljanje napredne omladine, pod raznim vidovima, kako bi se upoznavala sa političkom situacijom i idejno snažila za praktičnu borbu protiv okupatora i njihovih saradnika.

U toku ramazanskih praznika održan je niz sastanaka po kvartovima pod vidom ramazanskih sijela. Bili su to dobro organizovani sastanci, na kojima su stariji drugovi, komunisti, upoznavali omladince sa najnovijim događajima. Svi ti sastanci, održani septembra i oktobra 1941. godine, u potpunosti su uspjeli i ostali neotkriveni, izuzev sastanka u Cernici 9. oktobra 1941. u kući Mahmuda Arpadžića. Na osnovu prijave Ante Šimunovića, radnika na željeznici, već poznatog ustaše, koji je na policiju poveo i Stjepana Bana Soldu, takođe radnika na željeznici i poznatog ustašu, policija je uz njihovu pomoć pohapsila najveći broj prisutnih omladinaca. Nakon saslušanja, na kojima su omladinci uporno zastupali dogovorenu tezu da su se sakupili radi ramazanskih praznika, a pod pritiskom muslimanskih krugova koji su za taj slučaj tvrdili da se ruši jedna stara vjerska tradicija, policija je bila prinuđena da omladince i omladinke pusti iz zatvora nakon nekoliko dana. Zadržani su samo Muhamed Hamica Arpadžić i Muharem Zuhrić jer je kod njih pronađen kompromitujući materijal prilikom hapšenja.

Nakon isljeđenja ta dvojica su predati na postupak Prijekom sudu Sudbenog stola (Okružnog suda). Partijska organizacija je raznim kanalima uspjela da izdjevstvuje oslobađajuću presudu za optužene, pri čemu su značajnu ulogu odigrali neki suci Sudbenog stola, inače saradnici NOP-a.

Međutim, ono što je kuriozitet tog slučaja i što je ustalasalo neke krugove u Mostaru bila je činjenica da se, uporedo sa suđenjem toj dvojici omladinaca, odvijalo suđenje Stjepanu Banu Soldi na italijanskom vojnom sudu, dok je Ante Šimunović uspio da izbjegne hapšenje ilegalnim odlaskom u Sarajevo. Optužba protiv Solde je glasila: nošenje oružja bez odobrenja italijanskih vojnih vlasti. Uz to, naoružan, Soldo je poslije sprovođenja uhapšenih omladinaca u policiju, na mostu kod Musale legitimisao omladince Edhema Envera Mirazovića, Mustafa Muju Udovičića i Aliju Segetala.

I pored hitne intervencije velikog župana Troyera kod najviših vlasti NDH i općeg upravnog povjerenika kod Italijana u Sušaku, jer sudi se »poznatom ustaši« koji je hapsio »komuniste«, kako je navodio Troyer, nakon saslušanja i suđenja Stjepan Ban Soldo je strijeljan 22. oktobra 1941. godine.¹⁰

Istog dana, kada su Italijani ubili Soldu, strijeljali su i tri rođaka Glogovca, Iliju, Miloša i Savu. Prema još uvijek nepotpunim saznanjima, ta su trojica bili borci ustaničkih jedinica. Sišli su u Mostar, nekom privatnom vezom, po oružje. Uhapšeni su od Italijana početkom oktobra na Carini u Mostaru, u kući jednog mostarskog komuniste, zajedno sa grupicom mostarskih omladinaca, među kojima je bio znatno stariji Abdulah Dule Dizdarević, trgovac. Navodno su svi osuđeni

na smrt, ali su pušteni, izuzev trojice Glogovaca koji su strijeljani kod Južnog logora i tu sahranjeni.¹¹

Zagonetka tog slučaja je i u tome što se skoro istovremeno Dizdarević pojavljivao kao glavni organizator veze između Italijana i jedne grupe Srba koja je podnijela optužnicu protiv Solde. U isto vrijeme obilazio je teren sa italijanskim oficirima koji su utvrđivali mjesta ustaških zločina,¹² a u ovom slučaju pojavljuje se i kao italijanski uhapšenik. Malo kasnije stupio je u Mostarski bataljon, u kojem je, prilikom četničkog puča, poginuo.

U nizu apsurdnosti tog vremena u gradu je i doček zapovjednika 2. italijanske armate Ambrosija 18. oktobra 1941. godine. Pred hotelom »Neretva« dočekuje ga grupica mostarskih Srba, trgovaca, uz poklike: »Živjela Italija, živio komandant Druge armate«, a on je, vjerujući da pred sobom ima ustaše, odgovorio poklikom: »Živjela Nezavisna Država Hrvatska!«¹³

Uvidjevši da su reokupacijom II zone izgubili svu praktičnu vlast u ovom dijelu NDH, ustaške organizacije pokušavaju da zadrže bar politički uticaj i idejni odgoj hrvatske i muslimanske omladine.

Na zahtjev italijanskog generala Ambrosija veliki župan Troyer ga obavještava 11. novembra 1941. da je raniji stožernik Ustaškog stožera u Mostaru Cvitan Zovko »odredbom Poglavnika razriješen dužnosti pobočnika ustaškog logora u Mostaru 9. 9. 1941.«, a da ga je »gosp. Anton Zličarić postavio povjerenikom za organizaciju ustaške mladeži u Mostaru« (misli se na period prije 9. 9. 1941. godine — D. K. M.). U stvari, Cvitan Zovko se kompromitovao zločinima ljeta 1941, pa se, kao i izvjestan broj takvih, pred reokupaciju II zone povukao u Zagreb ili neko drugo mjesto u NDH.

Nadalje, Troyer izvještava generala Ambrosija da je u skladu sa već pomenutim dogovorom, od mjerodavnih u Zagrebu, odredbom od 21. 10. 1941. postavljen za stožernika Ustaške mladeži Vladimir Fleger, za logornika kotara Mostar Jure Nikolić, a za tabornika Ustaške mladeži u Mostaru Iso Omeragić. Istom odredbom za ista mjesta ženske Ustaške mladeži imenovane su: Mila Puharić, Marica Skobić i Zlata Meštrović.¹⁴ Svi su bili učenici i učenice završnih razreda srednjih škola u Mostaru.

Od tada je Ustaška mladež u Mostaru postala nosilac cjelokupne ustaške ideološke aktivnosti. Putem »krugovala« (zvučnika) postavljanih na telegrafске ili električne stubove u gradu vršena je svakodnevna »promičba« (propaganda), izrađivani su veliki panoji sa zastrašujućim porukama protiv boljševizma, organizovane razne akademije, predavanja, smotre, dočeci, sahrane i komemoracije sa obavezno prisutnim pripadnicima Ustaške mladeži u uniformama.

Ostaje činjenica da su nosioci te aktivnosti bili đaci starijih razreda, da su uspjeli okupiti relativno mali broj učenika i skoro nijed-

nog omladina radnika, te da se ženska Ustaška mladež, kao organizacija, ubrzo raspršila.

U analizi dolazimo do saznanja da je od šest imenovanih rukovodilaca samo dvoje iz Mostara i da je najveći broj aktivista u toj organizaciji porijeklom van Mostara.¹⁵

Neki pripadnici te organizacije poslužili su policijskim organima kao dostavljači, o čemu je bilo govora i na XVII sjednici Nastavničkog vijeća Gimnazije, 12. maja 1942, kada je profesor Alojzije Benac zatražio objašnjenje zašto su učenici te škole (a bili su to pripadnici Ustaške mladeži) slati po kućama drugih učenika u cilju provjere da li su kod kuće ili su otišli u partizane. Oštar duel sa profesorom Bencom tadašnji direktor Josip Babić, inače poznati ustaša, završio je oduzimanjem riječi tom hrabrom i čestitom vaspitaču mostarskih gimnazijalaca.

Na osnovu podataka, koje su prikupili pripadnici Ustaške mladeži, i drugih informacija veliki župan Troyer je 23. maja 1942. dostavio spisak Gradskom poglavarstvu, u kojem je naznačio osobe koje se nalaze u šumi i naredio da se njihovim porodicama oduzme garantovano snabdijevanje hranom.¹⁶

Pripadnici Ustaške mladeži iz starijih razreda smatrali su da je zadržavanje na propagandi nedovoljno, pa organizuju ilegalnu organizaciju »Crna ruka«, čiji je zadatak bio da se fizički obračunaju sa naprednim omladincima. Taj napad su izvršili Josip Sunta i Drago Marić, sa još dvojicom nepoznatih pripadnika te organizacije, na skojevca Nebojšu Šaina 26. novembra 1941. Uveče, skoro u samom centru grada, nanijeli su mu noževima teške ozljede. Zahvaljujući hitnoj medicinskoj intervenciji, Nebojša je preživio ranjavanje.¹⁷

Sličan napad izvršio je Vladimir Fleger, stožernik Ustaške mladeži, uz pomoć Zije Bakamovića i drugih, na Feodora Škubonju, koji se nalazio u društvu školskih drugarica Antonije Marinković, Munevere Brkić, Marice Kojo, Muhameda Kahrmanovića, 24. maja 1942. na periferiji Mostara, u Barama. Taj napad ustaše su opravdavale navodnim pjevanjem komunističkih pjesama Škubonjine grupe.¹⁸

U istom mjesecu nekoliko učenika Gimnazije, članova SKOJ-a, skrenuli su pažnju direktoru Josipu Babiću da pripadnici Ustaške mladeži unose skriveno oružje u školu i da namjeravaju izvršiti, kako su govorili »blitz Krieg« na komuniste učenike. Umjesto da naredi pretres tih učenika Babić politikantski daje ugroženim učenicima 4 slobodna dana uz garanciju »da im se u školi neće ništa dogoditi.«¹⁹

Smjenjivale su se razne akcije te organizacije, među kojima i »svečano spaljivanje protudržavnih knjiga« na Musali, koje su organizovali na godišnjicu proglašenja NDH 10. aprila 1942. u 18 sati. Toj su akciji mogli prisustvovati samo pismeno pozvani uzvanici, ali uz obavezu da sobom ponesu bar jednu knjigu »protudržavnog sadržaja« i da je bace na lomaču. A te »protudržavne knjige« su bile sve one pisane ćirilicom i sve koje su u svom sadržaju imale slobodnu misao.²⁰

Postepeno je od organizacije Ustaške mladeži otpadao sve veći broj. Manji dio, indoktriniran ustaštvom, 1943. godine se transformisao u poluvojne formacije »jurišnika« koji su izvršili mnoga zlodjela u Mostaru i okolini.

Gradska policija ili Predstojništvo Gradskog redarstva u Mostaru, na temelju odredbe Ministarstva unutarnjih poslova NDH, 20. 10. 1941, reorganizovano je i dobilo naziv Zupska redarstvena oblast u Mostaru, a dotadašnji v.d. predstojnika Redarstva Mato Roko postavljen je za v.d. upravitelja novoformiranog, a nešto kasnije za upravitelja.²¹ Postavljen na raniju dužnost početkom oktobra 1941, a nakon odlaska pretihodnika Krešimira Krtalića, Roko je od tada pa do premještanja iz Mostara, koncem 1943. godine, predstavljao najvažniju i najozloglašeniju osobu egzekutive NDH u Mostaru.

U isprepletenim interesima raznih država, kvislinške NDH i raznih stranaka u tim državama na ovom području su se pojavili obavještajci. Nakon reokupacije grupa mostarskih trgovaca radi na formiranju Nacionalnog četničkog komiteta pokušavajući da se stavi na čelo srpskih masa. Pri tome igra na dvostruku kartu: saradnje sa italijanskim okupatorom i uspostavljanja veza sa dijelom ustanika. Karakteristično je za ova druga nastojanja, kada pokušavaju novčanim priložima i slanjem štambilja sa natpisom »Četnički odred Bišina«, nametnuti se tom odredu kao pokrovitelj.²²

U oktobru 1942. u Mostar je došao, legalno za Italijane a ilegalno za organe NDH, bivši kapetan Jugoslovenske kraljevske vojske Sergije Mihailović i uspostavio kontakte sa nekim vođama Nacionalnog četničkog komiteta u Mostaru u ime Draže Mihailovića. Vlastima NDH je preostalo samo da te kontakte prati preko mostarske policije.²³

Za omladinu je formiran Nacionalni četnički omladinski komitet. Djelovanje Komiteta se u stvari svodilo na špijuniranje u korist italijanske obavještajne službe, prvenstveno usmjereno protiv NOP-a. Kasnije su pripadnici te organizacije postali egzekutori pri hapšenju i saslušavanju pristalica i aktivista NOP-a.²⁴

U specifičnom položaju se našla Ustaška obavještajna služba (UNS), čije je rukovodstvo zbog prisustva italijanske vojske i, praktično, italijanske vlasti bilo prisiljeno da svoje obavještajce krijumčari u Mostar. Tako je aprila 1942. u Mostar došao navodni inž. Antić, u stvari Gvido Robnik. Prijavio se upravitelju Zupskog redarstva Roki i predao mu ličnu poruku ministra NDH Aleksandra Benaka, Roko je zamoljen da tom ustaško-njemačkom agentu omogući neometan rad i da onemogući italijanskoj obavještajnoj službi da sazna za nj. Taj se obavještajac smjestio kod porodice Tolić²⁵ i montirao radio-stanicu. Djelovao je sve

do odlaska Italijana iz Mostara, juna 1943. godine, kada je sa istim zadatkom premješten u Istru.²⁷

Jasno je da je italijanska obavještajna služba,²⁶ zbog pozicije svojih vojnih vlasti na ovom području, bila u najpovoljnijem položaju, što je obilato koristila. Praćenje aktivista NOP-a na osnovu dostava policije NDH i Nacionalnog četničkog komiteta italijanski obavještajci su dopunjavali vlastitim saznanjima, što se može vidjeti iz pronađene evidencije sumnjivih osoba.²⁹

U pojedinim slučajevima, prikazujući se kao pripadnici italijanske Komunističke partije ili, pak, kao politički nezainteresirani Don Juani, italijanski obavještajci su postigli izvjesne uspjehe u otkrivanju saradnika NOP-a. O tome najbolje govori slučaj hapšenja grupe aktivista na Carini: Esada Brkića, Adema Buća, Teofika Kalajdžića i Mustafe Alikalića.³⁰ Sličan je događaj kada je grupa lakomislenih omladinki predala spisak poznatih članova SKOJ-a i KPJ djevojci koja je bila u vezi s kapetanom italijanske obavještajne službe (SIM) Bellangelijem.³¹

Njemačka je obavještajna služba u početnim ratnim godinama u Mostaru bila, može se reći, u zaostatku za ostalim. Izuzimamo snažan obavještajni punkt uz radnu organizaciju Todt, u kojoj su djelovali prvoklasni obavještajci, kao što su bili Hans Ott, Von Platensteiner Hans i ing. Pohl Herbert, usmjereni na kombinacije visokog stila. Tu se našao i oficir Gestapoa Edi Peternel.

U početnom ratnom periodu Nijemci su podatke dobijali preko članova Kulturbunda, odnosno manjeg broja doseljenih porodica koje su se učlanile u tu organizaciju njemačke manjine.³²

Ogranak njemačke narodne skupine (Deutsche Volksgrupe) u Mostaru je formiran 17. aprila 1942. godine. Za proćelnika Mjesnog ogranka imenovan je Heinrich Breitwieser, izrađivač glasovira u Mostaru. O tome je obaviještena Velika župa Hum u Mostaru od Volksgruppenführera iz Zagreba 7. maja 1942. godine.

U nedostatku izvježbanog »domaćeg kadra« Nijemci su u Mostaru zaposlili pojedine radnike, ranije školovane za obavještajni rad. Do otkrivanja jednog od njih došlo je sasvim slučajno, a uzrok je bila banalna svađa komšinica. Zena Simeona Buhaća, već poznatog po ustaškim zločinima, tužila je sudu ženu Georga Kožinca, doseljenog građevinskog radnika. Iako je svađa nastala zbog kokošaka koje su potrgale cvijeće, porodica Kožinec je optužena da sluša neprijateljske radio-stanice (London i druge), što je u to vrijeme predstavljalo opasan politički delikt. Na sudu, kada je došlo do mogućnosti da Kožinec bude kažnjen, ovaj se predstavio kao pripadnik njemačke manjine, upućen u Mostar s određenim obavještajnim zadacima, što je sudu dokazao posebnom legitimacijom.³³

Da li zbog nedostatka kvalitetnih kadrova za taj posao, ili zbog nadigravanja i međusobnog rivalstva, ponekad su se istom osobom služile dvije ili više obavještajnih službi. Tako je jedna plamenocrvena ljepotica iz Zahuma istovremeno bila obavještajac ustaške, njemačke i italijanske obavještajne službe, i to, za ovdašnje prilike, na zavidnom nivou. I njena majka je obavljala ulogu veze između policijskog agenta, ilegalnog obavještajca UNS-a i rezidenta UNS-a u Mostaru. Logično, bez znanja njegovog šefa Roke, što ovaj nakon saznanja nije mogao oprostiti ni majci za posredovanje iza njegovih leđa niti kćeri koja je, ko zna iz kojih razloga, podnosila prijave UNS-u protiv Roke.³⁴

Specifičan obavještajni kanal imala je Vlada Kraljevine Jugoslavije (a time i Intelligence Service) preko izvjesnog broja franjevaca nastanjenih u Mostaru. Naime, pred II svjetski rat je iz Mostara otišao na dužnost u Rim franjevac Dominik Mandić. U franjevačkom redu je bio na izuzetno visokoj funkciji. Odmah nakon okupacije Jugoslavije ostvario je veze sa Londonom preko starih poznanika u Švajcarskoj. Istovremeno, koristeći ranija poznanstva u Mostaru, ali i svoj položaj, i obraćajući se fra Leu Petroviću, fra Boniciju Rupčiću i još nekim franjevcima, te don Petru Čuli, raspolagao je sa važnim obavještenjima iz Mostara.

Od te svoje mreže fra Dominik Mandić je primao iscrpne podatke o ustaškim zločinima, o situaciji, pa čak i takve kao što je primjedba četničkog vođe Jevđevića, data u užem društvu pred hotelom »Neretva« u Mostaru.³⁵

U nekim slučajevima pripadnici te mreže su imali dodirne tačke i sa pripadnicima NOP-a, pa i sa osobama koje su vršile ne baš sporedne funkcije u NOP-u Mostara. Uz to, pripadnici te mreže učinili su pojedinih pripadnicima NOP-a značajne usluge.³⁶

Još uvijek su mnoge pojedinosti djelatnosti te mreže nepoznanica za širu javnost, a značajniji detalji su i za upućene ostali nedovoljno objašnjeni.

Nisu se mogli izbjeći dvostruki obavještajci, pa jednog mehaničara susrećemo kao ustaškog saradnika u pljačkama 1941. godine,³⁷ kao osobu na koju engleska obavještajna služba šalje pisma sa Bliskog Istoka, preko Turske, za porodice jugoslovenskih avijatičara prebjeglih saveznicima,³⁸ i obavještajca Gestapoa, zbog čega je likvidiran prilikom oslobođenja Mostara, februara 1945. godine, od NOV.

Mnogo komplikovanije odnose prema njemačkoj obavještajnoj službi i prema NOP-u imala je grupa oko organizacije Todt.

Među mnoge Jevreje, izbjegle ispred ustaša i Nijemaca u, za njih, povoljniju II zonu, tokom 1941. i 1942. godine su došli Hone Belak (pod

imenom Franjo Velić), Ladislav Kon (pod imenom Laci Kolić) i Josip Ler. Dok je Hone Belak otvorio neku malu radnju, staretinarnicu, Ler je bio direktor aprovizacije (snabdijevanja) organizacije Todt u Mostaru, a Kon precizni mehaničar, kasnije zaposlen u organizaciji Todt. Svi su bili povezani sa NOP-om u Mostaru preko posebno određenih aktivista NOP-a. Uz to, imali su široke veze sa osobama raznih političkih struja i sa rukovodiocem njemačke obavještajne službe Willijem Sawotnijem. Osim tih veza Kon je za ljubavnicu imao Johanu Haniku Mor, zaposlenu u organizaciji Todt, čiji je rođak bio njemački obavještajac. Direktno ili indirektno bili su u vezi sa Hansom Ottom, njemačkim obavještajcem, inače inženjerom, koji je odigrao poznatu ulogu u pregovorima sa Vrhovnim štabom.

U masovnom hapšenju, koje su u Mostaru početkom 1944. godine izvršili ustaše i Nijemci, uhapšen je i Joža Ler i otpremljen u njemački koncentracioni logor. Preživio je rat i vratio se u Jugoslaviju, gdje je od narodnih vlasti osuđen na smrt.

Hone Belak je nakon oslobođenja osuđen na vremensku kaznu zatoru, a Ladislav Kon, iako je u istražnom postupku priznao saradnju sa Nijemcima, na suđenju je prošao bez kazne zbog nedostatka dokaza.

Hanika Mor je u ratnom vrtlogu nestala iz Mostara.

Čitava djelatnost te grupe dvostrukih obavještajaca ostala je pod mnogim znacima pitanja.³⁹

Ni mlada obavještajna služba NOP-a, ako je tako možemo nazvati, nije bila neaktivna.

U organizaciju Ustaške mladeži s uspjehom je ubačen Salem Delalić, član MK KPJ za Mostar, koji je na taj način mogao da djeluje sa posebnih pozicija. Uhapšen je od UNS-a maja 1942. u Sarajevu i odveden u logor Stara Gradiška, gdje je ubijen.

Nakon smjene prve garniture rukovodilaca Ustaške mladeži u Mostaru, zbog završetka srednje škole, partijska organizacija je smatrala da među te rukovodioce treba infiltrirati jednu aktivistkinju NOP-a. Tog zadatka se primila Hana Kolukčija, skojevka od 1941. godine. Kada joj je zaprijetila opasnost da bude uhapšena zbog provale, jula 1942. je stupila u Mostarski bataljon. Zarobljena je od ustaša u Gračanici kod Bugojna augusta 1942. godine,⁴⁰ odvedena u logor Stara Gradiška, gdje je ubijena.

Mubera Čemalović, takođe član Skoja od 1941. godine, po direktivi je zaposlena u Zupsko redarstvo u Mostaru kao kancelarijski službenik. Sa tog mjesta je izvršila značajne zadatke za NOP. Na žalost, otkrivena je i uhapšena od ustaša 23. marta 1944, odvedena u logor Stara Gradiška, a zatim u Jasenovac, gdje je ubijena marta 1945. godine.

Događaji, čiji su akteri ostali do danas nepoznati, a vjerovatno će tako i ostati, vezani su za Herenčićevu ustašku bojnu. Po partijskom za-

datku u boju su stupila i tri skojevca, a odluku je o tome donio sekretar MK KPJ za Mostar Jusuf Čevro. Do početka septembra, do kada je bojna bila u Mostaru, slali su izuzetno važne podatke, posebno o namjeranim racijama koje su ustaše tada sprovodile.

Poslije odlaska iz Mostara, a bojna je krenula na takav način da se nisu uspjeli izvući ubačeni drugovi, sva trojica su se našla na Romaniji. U pogodnom momentu ubili su ustaškog vodnika i pobjegli među ustanike, koji ih dočekuju s nepovjerenjem. Ali, zahvaljujući inteligentnom prosuđivanju, Slaviša Vajner Čiča ih sa pratnjom šalje u Mostarski bataljon, da drugovi u Bataljonu o cijene koliko je istinita nevjerojatna priča te trojice »ustaša«. Kada su sprovedeni u Mostarski bataljon, komesar Vasilije Vasko Gnjatić sjetio se razgovora koji je kao član Mjesnog komiteta Partije vodio sa sekretarom Čevrom o namjeravanom ubacivanju trojice skojevaca među ustaše Herenčićeve bojne. Na taj način se potvrdila istinitost njihove tvrdnje. Da bi odagnao nepovjerenje mještana prema njima trojici, presvukao ih je i svu trojicu rasporedio na razna mjesta u udaljenim dijelovima Mostarskog bataljona. Ubrzo su sva trojica poginula, a godine zaborava su učinile da im se imena ne sjeća ni nekadašnji komesar Vasko Gnjatić.⁴¹

Izuzetan slučaj u obavještajnim djelatnostima okupatora i kvishinga u Mostaru predstavlja uloga Vatroslava Vatre Vrdoljaka, kurira PK KPJ, a zavrbovanog obavještajca UNS-a.

Početkom 1942. godine u Sarajevu je Ustaška nadzorna služba (UNS) uspjela da prisili na saradnju neke aktiviste NOP-a, među njima i Vatroslava Vrdoljaka. On je do tada, pored ostalih izuzetno važnih veza, održavao i vezu između PK KPJ za BiH i Mjesnog komiteta KPJ za Mostar.

Nesmotrenošću članova MK KPJ u Mostaru Vrdoljak je, iako samo kurir, uspio da dobro upozna nosioce partijske aktivnosti u Mostaru i da sa nekima uspostavi vrlo intimne odnose. Na koncu, tvrdeći da je to zahtjev PK KPJ za BiH, zatražio je spisak članova KPJ i članova SKOJ-a u Mostaru.⁴² Sve se to odvijalo do maja 1942. godine, kada je stvarni PK KPJ za BiH bio van Sarajeva, a pojedinim članovima KPJ iz Mostara, koji su dolazili »na vezu« u Sarajevo, kao članovi PK KPJ bili su predstavljani pripadnici UNS-a. Bez stvarne veze sa PK i uz povremene veze sa rukovodiocima ustanka u istočnoj Hercegovini rukovodstvo MK KPJ u Mostaru je bilo izloženo opasnosti da postane žrtva kombinacija koje je organizovala UNS u Sarajevu i njen rukovodilac Drago Jilek.

U aprilu 1942. u Mostaru je uslijedio niz atentata na ustaške i četničke rukovodioce: 7. aprila neuspjelo atentat na Stjepana Barbarića, ponovljen takođe neuspjelo 22. aprila, noću 6/7. aprila na četničkog ideologa Radmila Grđića koji je ranjen sjekirom, 23. aprila na ustaškog funkcionera Sulejmana Bašagića koji je lakše ranjen, te 29. aprila na ustaški orijentisanog profesora Vinka Malvića koji je teže ranjen.⁴³

Pokušaj atentata na četničkog vođu Dobrosava Jevđevića izvršen je 29. maja pred hotelom »Neretva«. Taj atentat je organizovao Operativni štab za Hercegovinu bez znanja i učešća MK KPJ za Mostar.⁴⁴

Koncem aprila 1942. godine dogodilo se jedno dezerterstvo u Mostarskom bataljonu, koje je za partijsku organizaciju u Mostaru imalo porazne posljedice. Iz Mostarskog bataljona je, vjerovatno strahujući od kazne za ubistvo drugarice, člana KPJ, Tanje Peško i zbog slabog držanja pred ustašama prilikom hapšenja augusta 1941. godine,⁴⁵ dezertirao Remzija Remza Čevro. Prije odlaska u Mostarski bataljon vršio je odgovorne dužnosti u partijskoj organizaciji grada, ali je zbog neizvršavanja zadataka u decembru 1941. isključen iz KPJ.⁴⁶

Čevro se predao seoskoj miliciji NDH u Pridvorcima kod Nevesinja 30. aprila 1942. godine, pa ga je milicioner Huso Čečić predao oružnicima NDH u Nevesinju, od kojih ga je odmah preuzela italijanska vojska.⁴⁷

Na kratkom saslušanju u Oružništvu NDH i, kasnije, opširnoro kod Italijana Čevro je priznao praktično sve što je znao o ilegalnom radu za NOP u Mostaru.⁴⁸

Na osnovu tih priznanja, podstaknuti učestalim atentatima, Italijani otpočinju hapšenja aktivista NOP-a. Skoro istovremeno uhapšen je od UNS-a Salem Delalić u Sarajevu, kada je predao navodnom PK (u stvari UNS-u) iscrpan izvještaj OK KPJ i SKOJ-a Mostara o organizaciji i momentalnoj situaciji.

Izvještaj je UNS u Sarajevu primila 6. maja 1942. i odmah ga proslijedila pretpostavljenim u Zagreb po »kuriru«, u stvari ustaši Iliji Vasilju.⁴⁹

Mjesni komitet KPJ za Mostar, suočen sa nastalim hapšenjima, pogrešno zaključuje da je to posljedica poslatog izvještaja i spiska članova KPJ i skojevaca, odnosno hapšenja Salema Delalića, i donosi odluku da se povuče u ilegalnost.

Ujutro 11. maja 1942. sekretar Džemal Bijedić pokušava izaći u Mostarski bataljon preko Bijelog Polja. Do Bijelog Polja dolazi na motoru, prurušen u ribara, u dugim gumenim čizmama. Vozač motora je Erlih Evald, inženjer na Rudniku i član KPJ. Međutim, u Bijelom Polju su već jake snage Oružništva NDH i italijanskih vojnika. Stigli su tamo zbog partizanskog napada na kuće ustaša Mihalja, Ilije, Ilkana i Blaža, protekle noći 10/11. maja 1942. godine.⁵⁰

Bijedić je bio primoran da se vrati u Mostar i do Mostarskog bataljona dođe drugim kanalom, par dana kasnije. Zajedno sa Vasom Misikinom Crnim pokušava da se preko Dobriča 14. maja 1942. prebaci u istočnu Hercegovinu, ali ga u tome sprečava već nastali četnički puč na tom području.⁵¹ Zadržao se u Mostarskom bataljonu do nastalog puča, a zatim se uputio prema Igmanu.

Ostali članovi MK KPJ su, isto tako, krenuli u Mostarski bataljon ili su se sklonili u tzv. duboku ilegalnost, ali su neki uskoro uhapšeni, npr. Ahmet Sukalić i Husnija Rebac 19. maja 1942.

U nastaloj situaciji UNS šalje Vrdoljaka u Mostar da uspostavi kontakte sa novim rukovodstvom KP, jer su svi njemu ranije poznati ili uhapšeni od Italijana, ili su otišli u partizane, ili su se pak negdje sklonili, pa su za UNS bili na nepoznatom mjestu.

Da bi pripremili što pogodniji teren za djelovanje Vrdoljaka, UNS odlučuje da likvidira mostarski punkt — javku, a to je bila krojačka radnja Safeta Safe Džinovića u Cernici. To je bilo omogućeno hapšenjem sekretara MK KPJ za Sarajevo Olge Marasović i drugih aktivista, kada je UNS pronašla zapisane javke za partijske organizacije drugih gradova, pa i Mostara.⁵²

Uz pomoć poznate lozinke organizovano je hapšenje Safeta Džinovića u njegovoj radnji. Međutim, UNS nije znala da je poslije odlaska Bi-jeđića Safet Džinović samoinicijativno formirao partijsko rukovodstvo grada.

Prilikom sprovođenja u policiju, jer je hapšenje izvršila po nalogu UNS-a mostarska policija NDH, Safet Džinović je uspio pobjeći i skloniti se u Alikalfića sjenicu, u Brankovcu.

Tu je pozvao Muhameda Hamu Šiširaka, a prisutan je bio i mladić iz Podveležja, kurir Ibro Corić. Šiširak je trebalo da preuzme rukovodstvo partijskom organizacijom grada, a Džinović da izađe u Mostarski bataljon. Igrom slučaja, zbog nekih akcija koje su omladinci izveli prethodne noći, Italijani su 21. maja 1942. u noći postavili zasjedu u blizini sjenice i kada je Šiširak sa kurirom otišao, došlo je do međusobne pucnjave, u kojoj je Džinović ubio italijanskog brigadira D'Anofrio Camilla, a ranio jednog vojnika.⁵³

Trojka se uspjela probiti do Mostarskog bataljona, svako za sebe. Šiširak se nakon par dana vratio u Mostar i izvjesno je vrijeme vršio dužnost sekretara MK KPJ za Mostar.

Nakon tog slučaja italijanski karabinjeri hapse i bjesomučno muče uhapšene. Uspjeli su doznati za imena Muhameda Šiširaka i Safeta Džinovića, kojemu u svojoj kartoteci dodaju podatak da je ubica navedenog italijanskog brigadira.⁵⁴

Zbog požara u Fabrici duhana u Mostaru 5. juna 1942. godine⁵⁵ Italijani strijeljaju petoricu uhapšenika: Ljubu Zeleniku, Savu Delića, Šefkiju Pašića, Jovana Žerajića i Husniju Rebca, člana MK KPJ za Mostar.

Ostale uhapšene Italijani su vodili u zatvore ili logore po Dalmaciji, a četvoricu istaknutih aktivista dra Zvonka Marića, Vinka Džidića, Tripu Uljarevića i Borivoja Zurovca su odmah po dovođenju u Herceg-Novu strijeljali na Kamenom.

Prispjeli UNS-in obavještajac Vrdoljak u Mostaru nema s kim da stupi u kontakt. Niti jedan od aktera partijskog rada, s kim je do tada bio u vezi, nije u Mostaru.

UNS mu zato stavlja na raspolaganje aktivistu Mustafu Latića koji, vjerovatno nasjedajući UNS-u, pokušava povezati Vrdoljaka sa partij-

skom organizacijom u Mostaru. Tako dolazi kod starog sindikaliste Muje Demirovića, koji ga povezuje sa Salkom Hadžiosmanovićem Crnim.

Salko dolazi na ugovoreni sastanak u hotel »Hercegovina«, gdje zatiče Vrdoljaka i neke »drugove«, u stvari obavještajce UNS-a iz Sarajeva. U nastaloj igri koju su pripremili obavještajci Latić ih povezuje sa drugim mjestima u Hercegovini, štaviše na motoru sa jednim ustašom raznosi eksploziv nekim aktivistima NOP-a. Ipak, Vrdoljak je tada imao kontakte samo sa perifernim aktivistima.

Ministar NDH Benak naređuje UNS-u u Sarajevu da u nastaloj situaciji u Mostaru ubaci u OK KPJ za Mostar i u Mjesni komitet SKOJ-a za Mostar svoje ljude.⁵⁶ Ipak, relativno česte smjene partijskog i skojevskog rukovodstva u Mostaru omele su neke planove UNS-a.

Saznavši na neki način za spisak komunista Mostara, kojim raspolaže UNS, 4. januara 1943. dolaze u Sarajevo kod rukovodioca UNS-a Štimca šef karabinjera Lastretti i šef mostarske policije Roko. Zatražili su materijale o mostarskim komunistima. Međutim, Štimac nije udovoljio njihovom traženju, i o tome je obavijestio Zagreb. Još jednom se pokazalo da svaka obavještajna služba ima svoje interese i kombinacije.

Vrdoljak je još neko vrijeme usmjeravao interesovanje na Mostar da bi se potpuno povukao iz razloga o kojima se može samo pretpostaviti. Ponovo dolazi u Mostar maja 1943. godine (ili juna, što se nije moglo tačno utvrditi) s namjerom ponovne infiltracije u mostarsko partijsko rukovodstvo. Ovog puta, zahvaljujući grupi domobranskih viših oficira, saradnika NOP-a, uhapšen je i sproveden u Sarajevo jer je došao u uniformi domobranskog oficira a bez potrebnih dokumenata.⁵⁷

U međuvremenu, sve do juna 1943. godine, neki su aktivisti NOP-a održavali vezu s Vrdoljakom, što je prilično nerazumljivo s obzirom na to što se o njemu već tada znalo.⁵⁸

Od formiranja Nezavisne Države Hrvatske, a posebno nakon reokupacije II zone u Mostar su na razne načine i preko raznih veza dolazili Jevreji, do tada nastanjeni u sjevernijim dijelovima Jugoslavije. Bježali su ispred ustaša i Nijemaca, kod kojih je jevrejsko pitanje rješavano fizičkim uništenjem, dok su Italijani prema Jevrejima imali poseban odnos iz poznatih razloga (novčana naknada Udruženja američkih Jevreja, za svakog izdržavanog Jevreja dolar dnevno).

Prema podacima, kojima je raspolagalo Gradsko redarstvo, u Mostaru je oktobra 1941. godine pored domaćih bilo i 58 doseljenih Jevreja, da bi uskoro taj broj dostigao 400.⁵⁹

Osim tih doseljenika Mostar i njegova bliža okolina su koncem 1941. godine i kasnije bili stjecište izbjeglica Muslimana i Hrvata iz istočne Hercegovine, gdje su grupe nacionalista izvršile masovne masakre toga stanovništva.⁶⁰

Slabe veze Mostara sa sjeverom dovele su do gladi. Stočna repa, kruh od samljevenih suhih krušaka i ova, konjsko meso i slični artikli bili su za mnoge porodice jedina hrana. Harali su trbušni i pjegavi tifus, dizenterija i druge bolesti.

Na tu situaciju mostarski proletarijat je odgovorio na jedinstven način. U vrijeme kada su fašističke trupe Njemačke i Italije sa svojim satelitima rušile sve pred sobom od Lamansa do Moskve, od norveških fjordova do Peloponeza i daleke Afrike, u ranim jutarnjim časovima 3. decembra 1941. na mostarskim ulicama su u redovima stupale žene protestujući protiv gladi, a time i protiv okupatora i njegovih slugu.

Već do tada su, humoru skloni u svako vrijeme, Mostarci ustaške nazive preorijentalisali i dali im druga značenja. »Promičbu«, ustaški naziv za propagandu, nazivali su odlaskom u šverc, fašistički simbol »viktorija« (pobjeda) dali su stočnoj repi, koju je Gradsko načelstvo u odmjerenim količinama dijelilo građanstvu za ishranu.

Uz takve i slične poklike žene su se okupile na Tepi, a zatim krenule u Opštinu. Nisu našle načelnika, pa su produžile do njegovog stana, gdje su protestovale zbog gladi.⁶¹ Zatim su produžile u Upravu gradskih daća, gdje su razbacale neke uskladištene namirnice, ali nisu ništa nosile sobom.

Izvjestavajući Veliku župu Hum o demonstracijama, 4. decembra 1941. pod br. 13397/41, upravitelj Župskog redarstva Mate Roko, između ostalog, piše:

»...Kao podstrekači i sudionici spomenutih nereda uhapšene su slijedeće osobe: Miletić Paula, Dizdarević Bira, Cemalović Muruveta i Vejzović Zehra, a izdan je nalog za hapšenje Grebine i Arpadžića.

Sve navedene su prilično situirane, a kako su ovoj vlasti poznate kao istaknute komunistkinje to postoji sumnja da je pozadina prirednih demonstracija komunističkog karaktera...«

Veliki župan Troyer, sutradan, 5. decembra upućuje prepis Ministarstvu vanjskih poslova u Zagreb, uz komentar:

»...Bilo bi bezuvjetno potrebno da se odredi koncentracioni logor za komuniste, u koji bi trebalo kao prvu mjeru bezuvjetno otpremiti istaknute komuniste. Trebalo bi da naš povjerenik na Sušaku isposluje da Talijanske vlasti u vlastitom interesu ne prave nikakve neprilike pri hapšenju i otpremanju tih elemenata u koncentracioni logor.

Samo na taj način riješiti će se Mostar raznih elemenata kojima se obzirom na njihov smišljen rad ne može ništa dokazati.«⁶²

Poslije provedenih pučeva, koje su izvršili četnici u ustaničkim jedinicama Hercegovine, između njih i italijanskog okupatora je došlo do otvorene saradnje. To se moglo vidjeti i u Mostaru, gdje su, iz početka stidljivo, a zatim sve otvorenije, naoružani četnici pod firmom VMAC (dobrovoljna antikomunistička milicija) šetali ulicama u društvu italijanskih oficira.

U drugoj polovini 1942. godine mostarska svakodnevnica odavala je čudnu sliku. Na desnoj strani Neretvom podijeljenog grada paradiraju stariji pripadnici Ustaške mladeži⁶³ Vlado, Iso, Rudo, Zijo i drugi, upućeni u ustaške uniforme, sa kamom za pasom i bokserom u džepu (jer vatreno oružje nisu smjeli nositi po naredbi italijanskih okupatorskih

vlasti). Na lijevoj obali paradiraju Jovo, Lazo, Dule, Petko i drugi u kombinovanim šarolikim četničkim odijelima, naoružani do zuba vatrenim oružjem. Ponekad neko od njih projuri na motoru i desnom obalom.

Takva situacija je stvarnost i za organe NDH, spremne na kojekakve ustupke u borbi protiv opštenarodnog ustanka. O tome svjedoči dopis općeg upravnog povjerenika NDH Velikoj župi Hum, 6. augusta 1942, u kojem, pored ostalog, piše:

»Da bi se olakšala primjena Zagrebačkog sporazuma potrebno je da sa područja gdje se nalaze naše posade, odstranite ove osobe, koje svojim prošlim ponašanjem ne pružaju jemstvo da će razumjeti današnje stanje, te danas samo škode sporazumu duhova. Osobe, čije odstranjenje se traži i koje odstranjenje ne žele samo Talijanske vlasti, već i same više Hrvatske vlasti iz Mostara, sve su upletene u ubistva iz 1941. godine. Radi se o:

1. Buhać Mirku — želj. činovniku
2. Zovku Cvitanu — želj. skladištaru u Mostaru
3. Križanu i Ostojiću — obadva rođeni i nastanjeni na odelenju Čitluk (u stvari, radi se o jednoj osobi, Križanu Ostojiću zvanom Kalaba — D. K. M.)
4. Šimunu Buntiću, Mostar, radi u Čitluku i Širokom Brijegu gdje Šimun obavlja posao vozača samovoza
5. Franji Sudaru — glavaru redarstvene oblasti za Nevesinje u Mostaru, sada navodno u Sarajevu
6. Ivanu Herenčiću — bivšem satniku, sada ustaškom potpukovniku u Zagrebu
7. Slavku Serdarušiću, sinu Filipa i Ilke, rođenom u Mostaru, nastanjenom u ulici Stjepana Radića, sada student u Zagrebu.

Moli se da se poduzmu mjere kako bi isti bili odstranjeni iz Mostara, odnosno da im se zabrani povratak u područje gdje se nalaze posade Talijanske vojske...«⁶⁴

Ipak, da bi se onemogućili novi italijanski saveznici, četnici (MVAC), koji su u borbi protiv komunista palili i ubijali posebno muslimanski i hrvatski živalj, ustaše pokušavaju prebaciti 26. ustašku bojnu, sa komandantom Ljubom Bobanom, željeznicom u Mostar. Kada su stigli na Željezničku stanicu Mostar, 19. septembra 1942. oko 10 sati prije podne, zapovjednik italijanske divizije »Murge« im je saopštio da je komandant 6. armijskog italijanskog korpusa naredio da se bojna odmah vrati u Sarajevo. U 12,48 sati bojna je krenula nazad u Sarajevo.

Ponovo ta ustaška bojna pokušava da se prebaci na teren Hercegovine 21. septembra 1942, kada je, oko 7 sati, stigla u Čapljinu s namjerom da prosljedi u Ljubuški. Međutim, već oko 8,30 sati stigli su u Čapljinu italijanski kamioni i ustaše prinudno prebacili u Imotski.⁶⁵

Za dan ustoličenja novog biskupa dra don Petra Čule vršene su u Mostaru znatne pripreme. U Mostar je 2. oktobra 1942. avionom stigao nadbiskup Stepinac, a za tu priliku je došao i papin predstavnik opat Marcone. Neki uzvanici su trebali u Mostar stići željeznicom iz Sarajeva 3. oktobra 1942. Za tu priliku pozvani su učenici srednjih škola na Željezničku stanicu. Posebno je naglašeno da učenici, pripadnici Ustaške mladeži, dođu u uniformama i da će se postrojiti na posebnom mjestu.⁶⁶

Toga dana, 3. oktobra 1942, iz Sarajeva su na mostarsku stanicu ulazili ustaški velikodostojnici i ugledni katolički svećenici. Sa suprotne strane, iz pravca Capljine, na stanicu je došlo nekoliko vagona punih četnika. Pjevali su četničke pjesme, psovali Pavelića i, uzgred, opljačkali 15 vagona koji su se nalazili na stanici. Sljedećih dana oni će u neposrednoj blizini Mostara izvršiti krvava djela, ubiti stotine nevinih ljudi i paliti sve pred sobom.⁶⁷ Drežnica, Goranci, Bogodol, Doljani i susjedna sela postat će stratišta, na kojima su četnici dokazivali svoj »antikomunizam«.⁶⁸

O tome Salih Hasidić izjavljuje:

»...Koncem 1942. godine napale su na selo Doljane četničko-italijanske jedinice, koje su tom prilikom opljačkale selo i u kući Sefera Sulje zatvorili tridesetpetoro čeljadi u koje su najprije pucali iz pušaka i mitraljeza i sl. sve dotle, dok su čuli jaukanje i krikove, a poslije toga su zapalili kuću. Ipak su dvojica ljudi iz te grupe ostali živi kao takvi su danas živi svjedoci, a to su: Stipenović Petar i Tutić Jozo — oba iz sela Doljani.

Osim ovog zločina u štali Ivana Matića poubijano je i zapaljeno tridesetoro čeljadi između kojih je pukom srećom ostao živ Radoš Hasan iz sela Doljani. Četničko-italijanske jedinice su izvršile ovaj zločin nad ovim selom i življem radi toga, što su partizani dolazili u selo... U ovoj akciji italijanskih okupatora i njihovih pomagača četnika poubijano je u selu Doljani preko sedamdesetpetoro čeljadi, a zapaljeno je oko stotinu stambenih i drugih zgrada...«⁶⁹

Inače rijetki, susreti četnika i ustaša u Mostaru završavali su u pravilu pucnjavom. Tako je bilo i 12. novembra 1942, kada su u lokalu »Pariz« (za vrijeme okupacije nazvan »Victoria«) na Setalištu, oko pola noći, zametnuli kavgu Nijemci i ustaše na jednoj, a Italijani i četnici na drugoj strani. Tuča je okončana pucnjavom iz pištolja.⁷⁰

Pet dana kasnije gostionica Marka Karadeglije, u Alekse Santića ulici, bila je poprište teškog sukoba ustaša i četnika.

Trojica četnika, Petar Žerajić, Mito Skoro i Drago Tepurić, bacili su bombu od koje je poginuo ustaša Ivan Burić, a teže povrijeđeni domobranski vodnik Salko Zuhrić i pripadnik ustaške obrane Karlo Mandić.

Iza toga italijanska patrola je pronašla četnika Anđelka Janjića, Miloševa, sakrivena pod pultom u gostionici Bose Gačić. U nastaloj pucnjavi između njega i italijanskih vojnika, te prisutnih ustaša Janjić

je teško ranjen. Otpremljen je u bolnicu, gdje je umro. Sedmoricu prisutnih ustaša su Italijani uhapsili.⁷¹

U vrijeme najvećih pritisaka četničkih jedinica na sela sjeverno od Mostara vlasti NDH pokušavaju ponovo da u Mostar upute svoje jedinice. Pod firmom 1. domobranske dobrovoljačke pukovnije, pod komandom Franje Šimića, u Mostar je 20. i 21. novembra 1942. stiglo 2.527 vojnika. Daljnjih 600 je u Sarajevu čekalo na prebacivanje u Mostar.⁷²

Vlasti NDH su na taj način taktizirale, jer je Šimić u ljetnom periodu 1941. godine sa domobranskim jedinicama bio na području istočne Hercegovine i u nekim slučajevima se oštro suprotstavio ustaškim zločinima. O tome je slao izvještaje u Zagreb i oni predstavljaju autentične dokumente o ustaškim zločinima.⁷³

Međutim, njegova nova jedinica bila je sastavljena od domobrana, ali i od ustaša, koje su preko noći, promjenom uniformi, postale domobrani. Italijanskim obavještajcima nije promakla ta činjenica pa su zabranili ulazak ostatka »domobranske« pukovnije u Mostar, a prvi kontingent su odmah usmjerili u zapadne krajeve Hercegovine.⁷⁴

U sveopštom političkom haosu, koji se u to vrijeme odvija među akterima bivših građanskih političkih stranaka na ovom području, dolazi i do razolikih stavova političara Muslimana.

Rezolucijom Muslimana grada Mostara, oktobra 1941. godine, izražen je jedinstven stav iako se radilo o potpisnicima različitih političkih ubjedenja.⁷⁵

Među potpisnicima Rezolucije iz oktobra 1941. godine, npr., Husein Husaga Čišić, prvi potpisnik, otac je sinova komunista. Poznat je bio njegov stav nepomirljivog protivnika ustaštva, četništva i okupatora. Nasuprot njemu, neki potpisnici bili su u stalnom i prisnom kontaktu sa italijanskim generalima, neki su bili skloni četništvu i kasnije aktivni u organizovanju Muslimanske (četničke) milicije, oslonjene na četništvo Draže Mihailovića i na italijanskog okupatora, neki su opet bili zagovornici muslimanske autonomije u Bosni i Hercegovini ili, u najgorem slučaju, samo u Hercegovini, a pod okriljem Italije ili, pak, Njemačke, što su kasnije pokušali i ostvariti.

Iako nije bio potpisnik Rezolucije, da ne bi izgubio profesorsku državnu službu, jedan od njenih sastavljača je u to vrijeme bio kontrolor ustaških povjerenika u srpskim radnjama, a kasnije domobranski oficir na Kozari, gdje je ranjen i odlikovan od Nijemaca za hrabrost.

Vjerovatno pod uticajem nastale političke situacije na ovom području je u drugoj polovini 1942. godine došlo do snažnog konfrontiranja među bivšim predstavnicima muslimanskih građanskih partija.

Već polovinom jula 1942. dr Ismet Popovac i bivši predsjednik Kotarskog suda u Mostaru Mujo Pašić obilaze susjedna muslimanska sela

u pratnji italijanskog generala Lusane. Kritikuju vlast NDH i traže da se formiraju muslimanski odbori za saradnju sa Italijanima.⁷⁶

U drugoj polovini 1942. godine Popovac i Pašić organizuju Muslimansku četničku miliciju.

A 3. novembra 1942. Popovac u pismu Draži Mihailoviću javlja:

»Sa naročitom pohvalom moram Vam istaći prisnu saradnju Muslimana i pravoslavnih u srezu Stolačkom iz kojega je zajedničkom borbom Muslimana i pravoslavnih izbačen Vas hrvatski živalj...«⁷⁷

I 26. novembra 1942. Popovac javlja Draži Mihailoviću:

»Danas imamo već potpuno formirane i u funkciji naše bataljone u Konjicu, Glavatičevu, Blagaju, Stocu, Aladinićima...«⁷⁸

Ali dr Ismet Popovac nije javio Draži Mihailoviću da u Mostaru nije imao nikakvog uspjeha. Uzaludna je bila i Rezolucija koju su kao članovi Izvršnog odbora objavili dr Ismet Popovac, Mujo Pašić i Fehim Musakadić 31. decembra 1942. u ime tzv. Muslimanske nacionalne vojne organizacije. U njoj se ističe da je ta organizacija »sastavni dio četničkog pokreta pod Vladinom komandom Gospodina Ministra Vojske, Mornarice i Vazduhoplovstva, armijskog đenerala Draže Mihajlovića«.⁷⁹

Dok Muslimanska milicija pod rukovodstvom dra Ismeta Popovca i Muje Pašića aktivno učestvuje u borbama protiv NOV, zajedno sa Dražinim četnicima i italijanskom vojskom, u Mostaru je 7. oktobra 1942. održana konferencija izvjesnog broja Muslimana, na kojoj je napisano pismo italijanskom generalu Santoviti. U pismu je izražena saglasnost da ovim dijelom NDH upravlja Italijani.

Sutradan, 8. oktobra, ponovo je održan skup istih učesnika uz prisustvo dra Ismeta Popovca i Muje Pašića. Tom prilikom osnovano je udruženje pod nazivom »Mahaver«.

Njemačka obavještajna služba, izuzetno zainteresovana za događaje na ovom području, prati ta kretanja i o tome obavještava vođu Rajha SS i šefa njemačke policije u Berlinu.⁸⁰

Zaključak toga drugog sastanka bio je da se izabrana delegacija od četiri člana poveže s odgovornim činionicima italijanske vlade u Rimu, od kojih bi se zatražila zaštita Muslimana na ovom području.⁸¹

Zanimljivo je da su u sastavu te delegacije dvojica očeva istaknutih komunista, i sami aktivni učesnici NOP-a. Treći delegat je saradnik ustaša, zbog čega je likvidiran prilikom oslobođenja Mostara (14. februara 1945). Četvrti, koji je umro pri povratku iz Rima, po aluzijama u njemačkom izvještaju, bio je njihova »osoba od povjerenja«.

U 5 sati ujutro 15. oktobra 1942. italijanskim vojnim vozom, bez propusnica vlasti NDH, u pratnji italijanskog višeg oficira Carnielija, delegacija je otputovala u Dubrovnik. O tome je Zupska redarstvena oblast u Mostaru odmah obavijestila UNS.⁸² Iz Dubrovnika je delegacija prebačena u Rim italijanskim vojnim avionom.

I za boravka u Rimu delegaciju je pratila obavještajna služba NDH.

Po povratku u Mostar članovi delegacije (izuzev umrlog člana) su pozvani u Zupsko redarstvo, gdje su upravitelju Mati Rokj dali izjavu o razlozima boravka u Rimu. Svi su naveli da je to bila vjerska posjeta palestinskom muftiji El Huseiniju koji je tamo boravio. Posjetu ministru vanjskih poslova Italije grofu Cianu članovi delegacije su zatajili,⁸³ a susret sa Musolinijem nisu. Dugo poslije toga u hodniku kuće jednog člana te delegacije visila je fotografija, na kojoj se Musolini šepurio u grupi mostarskih delegata.

Deset dana poslije prvog sastanka te grupe, 17. oktobra 1942. godine, održan je u dvorani Gradskog kupatila u Mostaru sastanak druge grupe Muslimana. Tom sastanku su kao gosti prisustvovali: bojnik i ravnatelj željeznice u Sarajevu Ante Vokić, logornik u Sarajevu Hasan Hadžiosmanović, Atif Hadžikadić i dr Nazif Bubić.

Sastanak je otvorio logornik Davor Mance, a govornici su bili: dr Muhamed Ridanović, Ante Vokić, Hasan Hadžiosmanović, Nazif Bubić i Atif Hadžikadić.

Osudili su odlazak prethodne delegacije u Rim, učesnike nazvali izdajnicima i izabrali između sebe delegaciju koja će posjetiti poglavnik Antu Pavelića i u ime Muslimana Mostara izraziti mu lojalnost.⁸⁴

Sve te »struje« ostale su bez sljedbenika. NOP je imao takav uticaj na muslimansko stanovništvo u Mostaru da se svi ti pokušaji, istorijski gledano, svode na komične poteze političara i politikanata, pregaženih vremenom i stvarnošću.

Poslije majskih hapšenja 1942. godine partijska organizacija se relativno brzo konsolidovala.

U Mostar je 10. augusta 1942. iz Sarajeva, poslije bijega od ustaške policije, došla Olga Marasović, do tada sekretar MK KPJ za Sarajevo.

Tri mjeseca kasnije, 18. novembra, u Mostar je, upućen od člana PK KPJ za BiH Avde Hume, došao Mladen Knežević Traktor. U ranije formiranom Oblasnom komitetu KPJ za Hercegovinu,⁸⁵ koji je član PK KPJ za BiH Avdo Humo formirao pismenim nalogom iz Sarajeva, septembra 1942, Mladen Knežević Traktor je, također po nalogu Avde Hume, preuzeo funkciju sekretara Oblasnog komiteta. Izvršena je smjena sekretara MK KPJ za Mostar⁸⁶ i umjesto dotadašnjeg sekretara Muhameda Hame Šiširaka postavljen je Haso Fazlinović Žuti.

Ubrzo je Haso Fazlinović Žuti povučen u Oblasni komitet, a umjesto njega za sekretara MK KPJ za Mostar postavljen je Ljubo Brešan Fedo.⁸⁷

Maja 1942. godine, poslije provale i hapšenja, za sekretara MK Skoja u Mostaru je postavljen Sule Mehmedbašić. Tu je dužnost obavljao do 12. decembra 1942, kada je izišao na slobodnu teritoriju, jer je bio izabran za delegata na Zasedanju USAOJ-a (Ujedinjeni savez antifašističke omladine Jugoslavije). Na povratku obaviješten je da je

u Mostaru nastala provala (januara 1943) pa je ostao u jedinicama NOV.

Za njegovog odsustva iz Mostara vezu između MK KPJ za Mostar i MK Skoja je obavljao Nusret Seferović Polet, kratko vrijeme, da bi iz toga za sekretara MK SKOJ-a bio izabran Mehmed Meha Dvizac, a članovi su tada (januara 1943) bili: Salko Šestić, Salko Čelebić, Andrija Krešić, Hamida Mida Šabanac i Kevsera Tikvina.

Komitet je u tom sastavu djelovao kratko vrijeme jer je nastala velika provala. Policija NDH, zajedno sa italijanskim karabinjerima, uhapsila je nekoliko članova SKOJ-a, radnika Fabrike duhana. Ubrzo se provala proširila, pa su uhapšeni i članovi MK SKOJ-a Salko Čelebić i, nekoliko dana poslije, Salko Šestić i Mehmed Dvizac. Iza njih uhapšen je i Alija Segetalo, rukovodilac ilegalne omladinske štamparije, koja je u to vrijeme bila značajan faktor u propagandi NOP-a za Hercegovinu.⁹⁸

Uhapšeni omladinci su u Zupskom redarstvu (policiji NDH) strahovito mučeni.

U noći 21. januara 1943. na Glavnoj (sada Titovoj) ulici, u neposrednoj blizini zatvora, ubijen je uhapšeni Salko Šestić. Kroz grad se ubrzo pronijela vijest da ga je pri pokušaju bijega ubio agent Redarstva Mujo Trbonja.

Međutim, stvarno je bilo drugačije.

Analiza putanje metka ubijenog Šestića dokazuje da je u momentu kada je bio pogođen Šestić bio u ležećem položaju, a to potvrđuje i izjava Drage Mandrape u kojoj piše:

»Sjećam se da sam upravo stajao na kućnim vratima, jednog dana pri kraju mjeseca januara 1943. godine kad sam iznenada začuo pušćane pucnje, na ulici u mojoj blizini, pa sam odmah istrčao i tad mi se ukazao strašan prizor, jer sam vidio, gdje na cesti leži umirući mladić Salko Šestić Sulejmanov, iz Mostara, a više njega stoji s puškom na gotov policijski stražar Husković. Priskočio sam u pomoć umirućem, koji je međutim na mojim rukama izdahnuo. Mene je gonio Husković s lica mjesta, ali ja nisam htjeo otići, pošto sam ja bio starješina mahale. Zaključujem da je ovo ubistvo izvršio Husković, jer je on jedini bio tu s puškom nad poginulim, a ja sam čuo samo jedan pucanj, odatle su prenijeli poginulog u bolnicu, a jedan talijanski ljekar je konstatovao smrt.«⁹⁹

U izjavi Husnije Balića, koji je u to vrijeme bio također uhapšen i smješten u ćeliju zajedno sa Mehmedom Dviscem, piše da je kritične večeri, prije pucnja, neki policajac iznio iz zgrade policije neku osobu prebačenu preko ramena. Pošto je bio mrak, Balić nije mogao prepoznati ni policajca ni žrtvu.¹⁰⁰

Zabunu oko tog slučaja izazvalo je i saopštenje u ilegalnom Biltenu, u kome je kao ubica pogrešno imenovan agent Trbonja, a iz određenih razloga (zaštita ugleda sekretara MK SKOJ-a) ubijeni Salko Šestić je naznačen kao sekretar MK SKOJ-a za Mostar, što nije bio.

U neposrednoj blizini policijske zgrade (ugao ulica Fejica i H. Mašića) 1. februara 1943. u 21,15 sati, iako praćen sa dvojicom agenata, ubijen je iz pištolja agent Redarstva Mujo Trbonja.

Atentator je bio Petar Pero Krajina, koji je u Mostar došao iz partizanskih jedinica, sa naređenjem Svetozara Vukmanovića Tempa, da ponovo pokuša izvršiti atentat na četničkog vojvodu Dobrosava Jevđevića.

Po dolasku atentatora u Mostar, u kojem su u to vrijeme bile znatne četničke snage, partijska organizacija je preorijentisala atentatora na agenta Trbonju (u uvjerenju da je on ubica Salke Šestića) plašeći se da će, u slučaju ubistva Jevđevića, u gradu nastati četničke represalije strahovitih razmjera.¹⁰¹

Ostalo je do danas neutvrđeno ko je dao nalog da se atentat na Jevđevića preorijentise u atentat na agenta Trbonju, jer najodgovorniji preživjeli akteri to ne pominju u svojim sjećanjima, a sadašnji odgovori o tom događaju se svode na slabo sjećanje.

Neki članovi mjesnog rukovodstva se sjećaju odluke o atentatu na agenta Trbonju, iako postoje originalni dokumenti — pisma člana PK KPJ za BiH Avde Hume — koji baš u to vrijeme izričito zabranjuju partijskoj organizaciji Mostara da izvrši atentat na upravitelja Zupske redarstvene oblasti, zloglasnog »šefa policije« Matu Roku, sa obrazloženjem da bi takva akcija prouzrokovala jake represalije Italijana, čime bi se oslabila organizacija u Mostaru.

Sve te događaje, pa i hapšenja omladinaca, prate obavještajci nje-mačke obavještajne službe. Njihov obavještajac S. br. 1, 2. februara 1943, obavještava o tome svog šefa 8/59.¹⁰²

Nešto kasnije četnici protiv mostarskih komunista namjeravaju da izvrše samostalnu akciju. Od više komande, odjeljenje Z, četnički lider u Mostaru Tomo Guzina primio je 23. februara 1943. radio-telegram:

»Po cenu svega imaju se likvidirati u Mostaru: Kurt Husnija, Gvati Anđelko, Bilalović Mehmed, Vaso Pavić, Puzić Ševko, Krešić Andrija, Dabić Ilija, Altarac Cini, Altarac Moric, Bošnjčić Meho, Turko krojač kod Kusića (misli se na Mustafu Temima Turku, krojača kod Čišića — prim. D. K. M.), Kurtović Jusuf, Dabić Djuveso (?), Alikalfić Ibro, Pavlović Rifat, Grebo Muhamed, Brkić Hivzija, Spužević Markan (?), Vranić Šukrija, Lozo Puba, Pekušić Muhamed, Glavaš Rade, Ivanišević Slavko.

Ove na prvo mesto, a dalje sve po spisku koji se nalazi kod tebe ili u komitetu parohijskog zvanja.«¹⁰³

Situacija u Mostaru je sve komplikovanija. U gradu i njegovoj neposrednoj blizini sve je veći broj četnika, nekoliko hiljada. Italijani ih okupljaju da bi ih suprotstavili jedinicama NOV koje ubrzano kreću iz pravca Prozora prema Mostaru.¹⁰⁴

U sukobima sa NOV gine sve više četnika. U Mostaru se nižu pogrebnice povorke. Jedna takva povorka krenula je 28. februara 1943. iz italijanske vojne bolnice, smještene u zgradi sadašnje Osnovne škole »Hamza Humo«, do pravoslavnog groblja. Na čelu povorke četnici nose dva vijenca okićena srpskim trobojkama, tu je mnogo četnika, italijanskih oficira i vojnika. Po Mostaru su oblijepljene posmrtnice objave Vojnog četničkog komiteta u Mostaru. Građanstvo se obavještava da je Spasoje Grahovac »četnik pao za Kralja i Otadžbinu.«⁹⁵

Na isti način sahranjeni su i: Milan Senko, Lazo Jamina, Momčilo Kosović, Veljko Samardžić, Đorđe Gaćinović, Pero Čalija, Pero Milidrag, Risto Prodanović, Petar Vuković, Nikola Kokotović, Sava Bovan, Mladen Ristivojević, Četko Radovanović, Vidak Sipovac, Ljubomir Taušan iz Presedovca, Milutin Ivković iz Grabovice, Panto Sipovac iz Udreznja, Mirko Pašajlić iz Zalužja, Novica Milović iz Zalužja, Milovan Sarenac iz Kifina Sela, Rade Cicović iz Prače, Radovan Milović iz Zovog Dola, Aleksa Vučković iz Fojnice, Gavro Sladoje iz Oblja, Đuro Crnogorac iz Knina, Milan Rnjaz iz Brajičevića, Milivoje Lasohan iz Mostara i Milorad Kovačević iz Srđevića.⁹⁶

Na scenu stupaju i crnogorski četnici, predvođeni Bajom Stanišićem, koje su doveli Italijani da pomognu svojoj »hercegovačkoj braći.«⁹⁷

Za okupatorske snage u Mostaru posljednji dani februara su panični. Italijanski general Luigi Gherzi preko plakata naređuje da je zabranjeno točenje pića u javnim lokalima, zabranjuju se svi javni sastanci i zadržavanje po ulicama u grupama, izdate propusnice za kretanje noću više ne važe, a navode se imena 17 osoba, koje će u slučaju bilo kakve sabotaže ili nereda u gradu biti odmah strijeljane.⁹⁸

Koncem februara 1943. Četnički nacionalni omladinski komitet je dostavio italijanskim karabinjerima spisak 94 Mostaraca s primjedbom da se radi o komunistima koji pripremaju ustanak protiv Italijana⁹⁹ i s prijedlogom da se pohapse.

Zapovjednik karabinjera (capitano, comandante carabinieri reali Mostar) Giuseppe Lastretti dolazi sa spisakom kod upravitelja Redarstva NDH Mate Roke i izjavljuje da neće hapsiti navedena lica jer bi se mogli izazvati nemiri u gradu, a u tom haosu bi četnici mogli preuzeti vlast u Mostaru.

Četnički lider Tomo Guzina 7. marta poziva nekoliko osoba sa dostavljenog spiska tražeći od njih da stupe u četnike, ali nailazi na otpor i kritiku kakve u tim uslovima nije očekivao.¹⁰⁰

I ustaše, uspaničene nastalom situacijom, reaguju na neočekivan način. Zapovjednik Ustaške mladeži Vladimir Mandić 14. marta 1943. koristi »razglasnu stanicu« i preko zvučnika, raspoređenih po Mostaru, objavljuje da će u Mostar uskoro ući njemačke i ustaške jedinice. Navodno, te jedinice bi trebalo da uđu u Mostar 15. ili 16. marta. Nastala

je potjera za stožernikom Mandićem, Italijani imaju namjeru da ga uhapsu. Istovremeno, po naređenju italijanskih vlasti, svakih 15 minuta pripadnici Ustaške mladeži su morali da čitaju italijansku poruku građanima Mostara:

»Nijedna brigada ustaša niti ikakvih njemačkih odreda neće doći u Mostar. Grad Mostar stoji u rukama talijanskih vojnih vlasti i nadalje.«¹⁰¹

U tom, sve haotičnijem, stanju italijanski karabinjeri pokušavaju zaustaviti jedan domobranski auto. Pijani šofer ne zaustavlja, nego juri prema mostu na Musali. Italijani otvaraju paljbu i ubijaju domobranskog podoficira Omera Kulaka.¹⁰²

Ali, usprkos svim tim međusobnim sukobima, sve te aktere vodi jedna zajednička ideja: borba protiv narodnooslobodilačkog pokreta. U 11 sati 19. marta 1943. zapovjednik 6. pješadijske domobranske divizije u Mostaru pukovnik Sarabek se ponovo sastaje sa četničkim vojvodom Jevđevićem.¹⁰³

Istog dana otpočinje paljba iz italijanskih topova, postavljenih u fortici na Humu. Avioni uzlijeću sa mostarskog aerodroma noseći tove-re bombi. Sve se to sručuje na jedinice NOV koje prolaze sjeverno od grada, u neposrednoj blizini. Pod mostove se postavlja eksploziv, a sa dvije strane Starog mosta usječene su stepenice i u šupljinu ubačen eksploziv. Čeka se samo momenat odluke da se mostovi unište.

Zapovjednik Luigi Gherzi ponovo izdaje proglas:

— zabranjuje se kretanje po gradu od 18 do 7 sati ujutro,

— u slučaju da se iz nekih kuća zaluca na Italijane i njihove saveznike kuća će biti odmah porušena,

— u slučaju bilo kakve pobune u gradu biće odmah strijeljano 300 osoba koje se nalaze u zatvorima i koncentracionim logorima,

— zapljenjuju se svi automobili u ličnoj svojini.¹⁰⁴

A 21. a zatim i 25. marta 1943. četnici u Mostaru dijele letke. Navode hvalospjeve svojim navodnim pobjedama nad partizanima: »Komunistički front probijen... Zlikovci bježe u paničnom strahu...«¹⁰⁵

Međutim, 13. aprila 1943. »delegat Ministarstva vojske vojvoda Dobrosav Jevđević«, kako se potpisao, izdaje proglas »Komandantima, komandirima i vojnicima Vojske u zoni Nevesinje«, u kojem stoji i ovo:

»Po treći put u kratkom roku mi smo osramotili naše zastave i našu vojnu slavu i srpsko ime... Većina trupa je kurvanjski pobjegla sa bojnog polja ispred neprijatelja, brojno slabijeg i slabije naoružanog, ne zaustavivši se nakon 30 km sve do Blagaja... Oni koji su bili junaci u pljački i klanju žena bili su kukavice čim je prva puška pukla...«¹⁰⁶

A onda opet, 21. aprila 1943, na mostarskim ulicama sukob četnika i ustaša. Uveče, oko 20,10 sati, u sadašnjoj Fejića ulici četnik Boro Tica (dezertirao iz partizana u junskom puču 1942) bacio je bombu na

ustaškog poručnika Hajrudina Bećirovića i ranio ga na 18 mjesta. Lakše su ranjeni Nasto Pavlović i Salih Duranović.¹⁰⁷

Na prostranoj poljani, sjeverno od Sjevernog logora u Mostaru, na brzinu je izgrađeno 13 baraka. Formiran je logor »Campo contumaciale«, koji je početkom 1943. godine napunjen zarobljenim borcima NOV i mještanima sela kroz koja su prolazili Italijani i četnici u svom pohodu.

»Bilo je mnogo zatvorenih partizana u italijanskom sabirnom logoru na Carinskom polju. Ti su ljudi bili strahovito gladni, jeli su živi klas (žita) koje je bilo zasijano na parcelama, koje je kasnije zahvatila logorska ograda... Bilo ih je pun logor ženskih i muških... Svi su bili iznemogli od gladi. Imade ukupno 13 velikih baraka u tom sabirnom logoru i barake su cementirane bez poda...«¹⁰⁸

»Jednom prilikom kada nas je obilazio general Amico zapitao je jednog oficira riječima: 'Koje su ovo životinje?'«¹⁰⁹

U svojim izjavama, datim pred Komisijom za zločine, dr Vjekoslav Glavanović, dr Vera Čenčikovska i dezinfektor Fabijan Bronzović, svi iz Okružne bolnice u Mostaru, zaključuju da su Italijani pred povlačenje iz Mostara povelili oko 80 preostalih zatvorenika iz tog logora. Svi su bolovali od tifusa, i prema mišljenju ovih ljekara, stanje uhapšenika bilo je takvo da napore transporta sigurno nije moglo podnijeti i preživjeti najmanje 25 od njih.¹¹⁰

Kod Bune je 26. aprila 1943. zarobljena grupa Mostaraca koji su pokušali da se prebace u jedinice NOV. Zarobljeni od četnika (VMAC), prvo su saslušavani od njih, zatim od pripadnika Muslimanske milicije dra Popovca, a potom su predani Italijanima.

U oštrom saslušanju jedan od uhapšenih omladinaca je provalio ilegalni stan u kojem je prije izlaska na slobodni teritorij stanovao Mladen Knežević Traktor. Italijani su uhapsili vlasnika stana Ljubicu Lambetu udatu Jurišić, a prilikom pretresa stana pronašli su prepisku Kneževića sa rukovodstvom na terenu, neoprezno ostavljenu u kući. Na taj način Italijani su doznali za veliki broj aktivista NOP-a.¹¹¹

Nakon toga, za tri dana, 28, 29. i 30. aprila 1943. Italijani su u Mostaru izvršili veliko hapšenje, u kojem su im pomagali pripadnici Četničkog nacionalnog komiteta u Mostaru.

Uhapšeno je 40 omladinaca i omladinki. U improvizovanim zatvorima, po podrumima nekih kuća u Mostaru, četnici su vršili mučenja, prebijanja, silovanja i ubistva.¹¹²

U prvoj polovini 1943. godine Nijemci su bili uvjereni da će saveznici izvršiti desant u »trbuš Evrope«, tj. na Balkan, kako je Čerčil predlagao i zagovarao, o čemu su Nijemci bili obaviješteni. O promjeni plana, navodno, nisu znali ništa sve do iskrcavanja saveznika preko Lamanša i u Italiju.

Imajući u vidu samo Čerčilovu namjeru da se glavni udarac sprovede na Balkanu, Nijemci nastoje osigurati ovo područje, a u vezi s tim bila je zamišljena i akcija protiv četnika, koji su za Nijemce predstavljali elemenat nepotpunog povjerenja koji bi se u datom momentu mogao okrenuti protiv sadašnjih saveznika, tj. Italijana, a samim tim i protiv Nijemaca.

Zato su uporna i trajna bila insistiranja Nijemaca da Italijani razoružaju te svoje saveznike. Naprotiv, Italijani, vodeći neku svoju politiku, nisu pristajali na to.¹¹³

Usljedio je njemački prodor u II zonu uprkos oštrom protivljenju italijanskih komandi. Nijemci sa svojim dobro naoružanim jedinicama prolaze kroz Mostar 14/15. maja 1943. i hapse sve četnike na koje nailaze, dok se jedan dio sakriva u italijanskim logorima na jugu grada. Uhapšene četnike Nijemci otpremaju u prihvatni logor u Zenici, a zatim ih, nakon selekcije, otpremaju u logore u Grčkoj.¹¹⁴

U tu akciju se na neki način uključuju i ustaše. Dana 19. maja 1943. godine u stan oružničkog pukovnika NDH Stjepana Jakovljevića, na Šetalištu u Mostaru, upadoše jedan ustaša i jedan domobran. I pored prisutnog ordonansa Zahida Pitića, zatečenog četničkog poručnika Hamdiju Čengića, bivšeg oficira Kraljevine Jugoslavije a tada oficira Muslimanske milicije dra Popovca, kasape noževima. Naime, Jakovljević je i do tada održavao vezu sa Jevđevićem i Popovcem, o čemu je podnosio izvještaje svojim pretpostavljenim u Zagreb. Ordonans Pitić je u jednom od ubica prepoznao Zvonku Mišetića, činovnika Fabrike duhana u Mostaru i poznatog ustašu.¹¹⁵

Pod pritiskom Nijemaca Italijani konačno pristaju na razoružanje četnika, pa general Sandro Piazzoni, zapovjednik 2. armije, 1. juna 1943. oglasom naređuje:

»1) Od danas 1. lipnja 1943. godine raspušteni su svi protukomunistički dobrovoljački odredi (četnici) i u vezi s time pripadnici istih neće više primati živežne namirnice, plaće i ostalo.

Svi bivši četnici koji posjeduju oružje i strijeljivo bilo koje vrste moraju se prijaviti našim vojnim zapovjedništvima da bi izvršili predaju istoga, oni koji budu predali oružje i strijeljivo biti će smješteni u našim vojarnama, hranjeni i držani pod našom zaštitom.

2) Talijanske vojne vlasti i dalje će zaštićivati pravoslavne obitelji kao i obitelji drugih vjera osim ako nemaju kojeg člana među partizanskim odredima ili ako su nam neprijateljski raspoloženi...«¹¹⁶

Istu sudbinu doživjeli su i pripadnici Muslimanske milicije dra Ismeta Popovca.¹¹⁷

Dan prije, 30. maja 1943. godine, italijanski uhapšeni u Mostaru su prebačeni na Željezničku stanicu. Vozom su otpremljeni u italijanske zatvore i logore u Dalmaciji. Pored italijanskih vojnika sprovodili su ih i pripadnici četničke organizacije: Branko Kraljević iz Dračeva, Vaso Berberović iz Blagaja, Nikola Bulić iz Gnojnice i drugi.¹¹⁸

Konačno, 4. juna 1943. u 11 sati, pred Italijanskom komandom u Mostaru (sada ugao Titove i O. Dikića) su bili postrojeni počasni vodovi italijanske i njemačke vojske. Spuštena je italijanska, a podignuta njemačka zastava.¹¹⁹

Period italijanske reokupacije u Mostaru je završen.

Politika koju je u tom periodu provodio italijanski okupator najbolje je ocrtana u primjedbama italijanske obavještajne službe o razgovorima generala Robotija i italijanskog ambasadora u Zagrebu Petručija, održanim 13. augusta 1943. godine:

»Eksel. Petruči posmatra situaciju sa zagrebačkim naočarima. Njemu nije poznat zamršen problem Srbi — Hrvati — muslimani — četnici.

Jedna velika Hrvatska, naklonjena ili prijateljski raspoložena Italiji, NEMOGUĆA je. Hrvati su istorijski bili i jesu naši neprijatelji. Razlog: Jadransko more. (...) Stoga bi bilo poželjno da se stvori takva Hrvatska koja bi, prema svojim prirodnim mogućnostima, bila MALA.

Uspostavljanje Srbije može nam koristiti ako ta Srbija bude ograničena na svoje prirodne granice; jedna velika Srbija lansirala bi referendum o Jadranskom moru, a tu se naši interesi sudaraju, kao što je rečeno za veliku Hrvatsku.

Međutim, NAJVEĆE ZLO svakako predstavlja formiranje jedne VELIKE JUGOSLAVIJE (po zamisli i po planovima Londona). Sa njom ne samo da jadransko pitanje ostaje i postaje opasnije, već se rađa i problem iredentizma u odnosu na Dalmaciju, Istru, Albaniju, Julijsku krajinu, itd.¹²⁰

Bilješke

¹ Zbornik Vojnoistorijskog instituta (dalje: VII), tom XIII, knj. 1, str. 348—353, dok. 130.

² Arhiv MNO, FNRJ, 14/2—1, k. 143.

³ Arhiv Hercegovine (dalje: AH), UD/K 18—890.

⁴ Zbornik VII, tom IV, knj. 1, str. 689—698, dok. 310.

⁵ Originalni plakat na italijanskom i sh. jeziku, VII, r. br. 30/4—10, k. 220.

⁶ AH, Kotarski sud, Su: 125/41.

⁷ Ustrojstvo župa: Velika župa Hum, sa sjedištem u Mostaru, obuhvatala je kotareve: Mostar, Konjic, Ljubuški, Metković, Nevesinje i Posušje.

Velika župa Dubrava, sa sjedištem u Dubrovniku, obuhvatala je kotareve: Dubrovnik, Bileća, Čapljina, Gacko, Ravno (Ljubinje), Stolac i Trebinje.

⁸ Arhiv Okružnog suda u Mostaru, Ko: 247/50, AH, Nevesinjska gromada, NG/K 1/1.

⁹ AH, UD/K 19—936.

¹⁰ AH, UD/K 19—938, 39—2238. Od velikog značaja bio je uticaj muftije Džabića i tužioca Avdije Glavovića, rođaka Muhameda Hamice Arpadžića, na pravosudne organe.

¹¹ Vidi originalnu knjigu umrlih Srpsko-pravoslavne crkvene opštine Mostar, 22. oktobar 1941, Arhiv Skupštine opštine Mostar, Matična služba.

¹² AH, neregistrovana građa.

¹³ AH, UD/K 39—2236.

¹⁴ AH, UD/K 19—949.

¹⁵ Ustaška mladež je bila razvrstana na Ustašku uzdanicu, Ustaški junak, Ustašku Starčevića mladež i sveučilištarce.

Od 177 evidentiranih uniformisanih pripadnika Ustaške mladeži u Mostaru 1941. godine sastav je sljedeći:

muškaraca 121,

ženskih 56;

rođeni 1921—1924. 38,

1925—1926. 56,

1927—1928. 64,

1929—1931. 19;

rođeni van Mostara 79,

djeca roditelja rođenih van Mostara 118;

zanimanje roditelja:

željezničar 69,

činovnik 32,

stražar, finans 25,

priv. zanatlija 11,

niži službenik 8,

radnik 7,

zemljoradnik 7,

gostioničar 5,

advokat 3,

trgovac 3,

oficir 2,

apotekar 1,

ostali 3.

¹⁶ VII, r. br. 29/2—1, k. 191.

¹⁷ AH, Kotarski sud, Kzp: 413/41.

¹⁸ Arhiv Gimnazije u Mostaru, Zapisnik XXI sjednice Nastavničkog zbora, 12. juna 1942.

¹⁹ Arhiv Gimnazije u Mostaru, Zapisnik XVII sjednice Nastavničkog zbora, 12. maja 1942.

²⁰ AH, neregistrovana građa, dopis Ustaške mladeži br. 465/42.

²¹ AH, UD/K 12—607.

²² Vlado Ivković, Nevesinje 1941, 1980, str. 316.

²³ AH, UD/K 12—603.

²⁴ Muzej Hercegovine (dalje: MH), ZCD/K 1-1-1; izjave Danila Bilanovića, Radmila Andrića i Nusreta Seferovića, Okružni sud u Mostaru, Ko: 477/46; AH, izjava Nire Baraković, MG/K 5—466; AH, UD/K 23—1085.

²⁵ AH, UD/K 23—1085.

²⁶ Kuća u Save Kovačevića ulici br. 43 bila je vlasništvo ministra NDH dra Božidara Nikolića. Stanovali su u njoj Ante Tolić i njegova žena (sestra ustaškog oficira), navodno saradnici NOP-a. U toj porodici se izvjesno vrijeme krio Ivo Bazalo Jug, rezident obavještajne mreže NOP-a u Mostaru.

²⁷ Arhiv Okružnog suda u Mostaru, K: 240/46.

²⁸ OVRA (Organizzazione di Vigilanza e repressione dell' antifascismo) i SIM (Servizio informazioni militari) su dvije od više obavještajnih službi fašističke Italije. Kod nas je kao pojam italijanske obavještajne službe uobičajen naziv OVRA.

²⁹ Muzej Džemala Bijedića, Registro dei comunisti residenti a Mostar.

³⁰ Odbor za istoriju Mostar, Sjećanje dra Esada Brkića.

³¹ Arhiv Okružnog suda u Mostaru, K: 548/48.

³² Samo manji broj porodica — potomaka doseljenih Nijemaca ili drugih naroda okupiranih od Austrije — uključio se u tu organizaciju u Mostaru. Dobar dio se držao potpuno pasivno, a dio se aktivno uključio u NOB. Članovi porodica koje su se uključile u Kulturbund organizovano su odselile oktobra i novembra 1942. u Njemačku. AH, UD/K 13—680.

¹⁸ AH, Sudbeni stol, 659/42.

¹⁹ Arhiv Okružnog suda u Mostaru, K: 240/47.

²⁰ Ljubo Boban, Hrvatska u arhivama izbjegličke vlade 1941—1943, str. 189.

²¹ AH, Okružni sud u Mostaru, K: 404/48; K: 77/50.

²² AH, Sudbeni stol u Mostaru, Kzp: 344/42.

²³ Dnevnik pilota Aleksandra Vukovića, fotokopija kod autora.

²⁴ Sjećanja Ejuba Fazlinovića i Vilke Snatingera, Odbor za istoriju Mostar; Okružni sud, K34/49.

²⁵ Zupan NDH dr Kadić obavijestio je Ministarstvo Hrvatskog domobranstva da je uhvaćena Hana Kolukčija kao partizanka, «inače prije bila logornica ustaške mladeži u Mostaru». Mensur Seferović, Istočno i zapadno od Neretve, «Narodna armija», 1981, str. 44.

²⁶ Vasilije Vasko Gnjatić, izjava autoru.

²⁷ O tome da li je dat traženi spisak UNS-u postoje razne verzije.

Avdo Humo u svom sjećanju (Moja generacija, str. 757) tvrdi da je dat spisak sa lažnim imenima, odnosno da su na spisku bila imena članova Ustaške mladeži umjesto članova KPJ i skojevaca.

Međutim, u pismu upućenom drugu Titu iz tog perioda, Humo je, između ostalog, naveo:

«...Nekonspirativnost, labavost i nebudnost zacarila je u part. org. (...) Tražili su u ime policijskog PK da organizacija podnese spisak imena svih partijaca na teritoriji Hercegovine, što su naši odgovorni drugovi i učinili. Samo je čudno malo što policija ni dosad još nije pokušala sa hapšenjem. Ja sam org. u Hercegovini dao direktivu da sve drugove sa spiska prebaci na teren...» MH, ZPD/K 9-IV-360.

Da je poslan spisak sa stvarnim imenima, svjedoči i sjećanje Mide Čadre (AH, MG/K 1—9) i još neka sjećanja tadašnjih aktivista.

²⁸ Prvi atentat na Stjepana Šćepu Barbarića, tajnika Ustaškog stožera u Mostaru, izvršio je 7. aprila 1942. Husnija Rebac sa još jednim omladincem. U brzom naletu biciklom bacili su «kragujevku» bombu koja je promašila Barbarića i neeksplozivna pala u skladište drva. Rebac nije znao da, pored odvijanja poklopca, treba bombu i udarcem aktivirati. Barbarić i njegov pratilac policajac Andrija Kordić nisu imali kada da reaguju i pucaju na atentatore.

AH, UD/K 9—430; Sjećanje Hajrudina Rebca, Odbor za istoriju Mostar.

Iste noći (u nekim izvještajima se pominje 6. aprila) izvršen je atentat na Radmila Grđića, četničkog ideologa. Direktni izvršioци bili su Vasilije Vasa Maslo i Ibrahim Džaferović zvaní Gaćanin. Ko je od njih dvojice udario sjekirom Grđića nije moguće sa sigurnošću utvrditi pošto su izjave kontradiktorne: preživjelog Vasilija Vase Masle i drugih učesnika u organizaciji atentata: Ahmeta Sukalića, tada člana MK KPJ, Abaza Deronje, tada člana KPJ i jednog od organizatora atentata, i Nusreta Deronje, dok Džemal Bijedić, koji je, prema pismenoj izjavi Ahmeta Sukalića, bio nosilac organizacije tog atentata, nije naveo u sjećanjima ime osobe koja je direktno izvršila atentat. Kao saučesnika tog atentata Italijani su osudili na 18 godina robjije Aliju Behrama.

Ranjenom Grđiću su hitnu lječarsku pomoć pružili Italijani. Prebačen je u Dubrovnik. Oporavljen, nastavio je četničku djelatnost u Dalmaciji. AH, MG/K 5—507; Izvještaj OK KPJ, AH, P/K 13—399.

Oko 21 sat 12. aprila 1942. izvršen je drugi atentat na Stjepana Šćepu Barbarića ispred njegove kuće u Donjoj mahali. Atentatori Salko Baraković i Atif Đukić bacili su jednu «kragujevku» i jednu italijansku bombu. «Kragujevka» opet nije eksplodirala, italijanska jest, ali bez efekta. AH, UD/K 9—431.

U 21,30 sati 23. aprila 1942. izvršen je atentat na Sulejmana Bašagića, načelnika u Nevesinju, izbjeglog u Mostar ispred ustanika. Atentat su pred Bašagićevim stanom, u Vladimira Nazora ulici, izvršili Ismet Balić i Cupković zv. Cupo, omladinci. Bašagić je lakše ranjen iz pištolja, u ruku i leđa.

AH, UD/K 9-432-135; AH, Sjećanje I. Balića, MG/K 4—285.

Atentat na profesora Vinka Malvića, izvršen je 29. aprila 1942. u neposrednoj blizini spomenika Osmana Dikića, u Fejića ulici. Atentatori Sulejman Brato

Čišić i Omer Curić, iz B. Polja, uveče su sačekali Malvića i obadvojica pucali u njega iz pištolja. Nedaleko, kod Radničkog doma, sa bombom im je štatio odstupnicu Nusret Rizikalo. (Iz nepoznatih razloga u nekim sjećanjima se za taj, kao i za ostale atentate, spominju kao učesnici osobe koje nisu imale veze sa atentatom.)

Pištolj za Čišića je obezbijedio Muhamed Rudan zvaní Ručko, a prenijela mu ga je Zlata Ališić u ženskoj ručnoj torbici.

Vidi Dnevnik Učiteljske škole, 30. aprila 1942; Izjave Muhameda Rudana i Nusreta Rizikala autoru.

Karakteristika svih tih atentata je izuzetna hrabrost atentatora, jer su neki izvedeni neposredno uz objekte gdje su bili neprijatelji (policija, komanda karabinjera, stanovi četnika), ali istovremeno i potpuna neosposobljenost za izvršavanje atentata. Skoro svim atentatorima bio je to prvi slučaj da bacaju bombu, a svima da učestvuju u nekoj takvoj akciji. To objašnjava da u dva navrata nisu eksplodirale bombe i da su pucnji iz pištolja redovno promašivali.

O atentatima na neprijatelja u gradu PK KPJ za BiH je mnogo ranije, u prisustvu Tempa, zauzeo stav: «Sazvali smo sastanak gradskog komiteta i Tempo nas je upoznao sa zaključcima Savjetovanja u Stolicama... Na tom sastanku smo ponovo zaključili da diverzije po gradovima nemaju nikakve svrhe, pošto okupator vrši odmazdu nad stanovništvom i vrlo često uspijeva da razbije neku našu organizaciju...» Avdo Humo, Godine iskušenja i podviga, str. 77.

²⁹ Atentator Petar Pera Krajina je u Mostar došao iz istočne Hercegovine, po naređenju Operativnog štaba. Donio je izvještaj za MK, ali je, uz to, imao zadatak da izvrši atentat na Jevđevića, bez znanja MK KPJ za Mostar.

Za tu akciju je angažovao Mustafu Alikalfića Brku, a obavještenje o kretanju su mu davali Vojnomir Politeo, muzičar Domobranske muzike, Sefko Nožić, Nada Đikić i još neke omladinke.

Oko 21,30 sati 29. maja 1942. Krajina i Alikalfić su prišli londži na južnoj strani hotela «Neretva», gdje je sa pratnjom i obezbjeđenjem sjedio Jevđević. Alikalfić je prebrzo bacio bombu, pri tome udario Krajinu po ruci, kojemu je aktivirana bomba ispala. Podigao je i bacio. Prva bomba je daleko promašila, a zatim eksplodirala, a druga je eksplodirala neposredno nakon izbacivanja tako da su obadvije eksplodirale daleko od Jevđevića, koji je ostao nepovrijeđen.

Atentat je izveden pod vrlo teškim uslovima zbog patrola, jakog obezbjeđenja Jevđevića i mnoštva italijanskih vojnika smještenih u susjednoj zgradi (sada Muzička škola).

AH, UD/K 38—1870; Sjećanje Petra Krajine, kod autora.

Atentat na Jevđevića posmatrao je iz parka na Musali upravitelj Redarstva Mate Roko. Izjava Marije Krajina-Zitinski; MH, neregistrovano; arhiv D. K. M., kopija.

Poslije atentata Italijani su saopštili podžupanu dru Baliću da su u Mostar došla dva atentatora sa namjerom da ubiju tajnika Stožera Stjepana Barbarića, što je odgovaralo stvarnosti. AH, UD/K 40—2368.

Tada su po kazni iz Mostarskog bataljona upućeni Zvonko Belša Nono, Nedo Bitanga, Salko Fejić i Esad Sabanac, od kojih je Bitanga imao zadatak da izvrši atentat na ustašu Barbarića.

³⁰ AH, UD/K 3—157.

³¹ Odbor za istoriju Mostar, Sjećanje Ahmeta Sukalića, tada člana MK KPJ za Mostar; Sjećanje A. Sukalića, AH, MG/K 4—268.

³² AH, UD/K 38—1886.

³³ Arhiv MNO, FNRJ, 2/6—1, k. 225. MH, Komisija za zločin, X/911, izjava Nevenke Marić. AH, MG/K 3—138, Sjećanje A. Sukalića.

³⁴ Vasilj je odigrao ulogu «kurira» između navodnog PK KPJ za BiH i partijske organizacije u Zagrebu, a ujedno je pokazao izvještaj UNS-u u Zagrebu. AH, neregistrovana građa.

³⁵ AH, UD/K 39—2153.

U Bijelom Polju se Bijedić sklonio na imanje Muje Alajbegovića, čiji je sin Ibrahim zv. Ciba provjerio dio puta prema Zijemljima. Naišao je na mnoštvo

Italijana i oružnika NDH, pa se Bijedić sa Alajbegovićem vratio u Mostar, ali ne u kuću Nadžide Hadžić-Novak, gdje je do tada živio u ilegalstvu (A. Santića ulica).

¹¹ AH, P/K 23—386.

14. maja 1943. u Dobroč, gdje se nalazio Hido Bašagić Ager sa jednom parti-zanskom četom, došli su Črni (Vaso Misikin), Hamo (Muhamed Grebo), Minja (Rajko Gligorović) i Džemal Bijedić. Prenočili su u Dobroč i 15. maja 1943. krenuli u Biograd sa dodijeljenim im pratiocem. Po velikoj kiši i magli stigli su do ceste u Bišini, čuli jaku mitraljesku paljbu i vratili se u Dobroč, a zatim otišli u Zijeplje sa namjerom da se prebace na Humčane i Romaniju.

¹² AH, P/K 13—386.

¹³ Arhiv VII, Ustaško-domobranska dokumentacija, r. br. 31/1—5, k. 166. AH, Sjećanje S. Džinovića, MG/K 4—372. Neke indicije upućuju da su Italijani znali za ovaj sastanak. AH, UD/K 38—1895; AH, Sjećanje S. Džinovića, MG/K 4—375.

¹⁴ Arhiv MNO, FNRJ, r. br. 42/3—2, k. 248.

¹⁵ Arhiv kuće Džemala Bijedića: Registro dei comunisti pericolosi residenti a Mostar.

¹⁶ Nema pisanih ni usmenih dokaza da su paljevinu izveli pripadnici NOP-a kako u dokumentima neprijatelja tako i u sjećanjima učesnika NOP-a.

¹⁷ AH, neregistrovana građa.

¹⁸ Hapšenje Vrdoljaka organizovao je inž. Cedo Miličević, član KPJ, uz pomoć domobranskog majora Ivana Girzika, kapetana Vicka Hraste i oficira Hamdije Sabanca. Sjećanje H. Sabanca kod autora.

¹⁹ AH, neregistrovana građa, hapšenje O. H.

Vrdoljak je poslije oslobođenja osuđen na smrt. Uz svjedočenje jednog visokog rukovodioca pomilovan je i od izrečene vremenske kazne izdržao samo 6 godina. Poslije je živio u Sarajevu, gdje je umro 1988. godine.

Služaj Vrdoljak je do sada opisan na razne načine. Preživjeli saučesnici događaja davali su izvještaje, dobrim dijelom kontradiktorne raspoloživim autentičnim dokumentima, a često su izvještaje iste osobe, davane u razno vrijeme, također kontradiktorne.

Možda su tako različite izvještaje za izvjestan period prouzrokovale da se ni danas sa sigurnošću ne može utvrditi redosljed sekretara MK KPJ u Mostaru za vrijeme rata.

Po našem saznanju, redosljed je ovakav:

— do 1. augusta 1941. Jusuf Čevro (postoji pismena izvjava Muhameda Abdagića da je smijenio Čevru sa te dužnosti prije Čevrine smrti, što nije dokazano);

— od augusta 1941. do konca septembra 1941. Muhamed Abdagić;

— od oktobra 1941. do 27. januara 1942. Muhamed Hama Grebo;

— od 27. januara 1942. do 10. maja 1942. Džemal Džema Bijedić;

— u toku maja neformalno rukovodstvo, Safet Safa Džinović;

— od juna 1942. do konca septembra (?) 1942. Muhamed Hama Šiširak;

— od početka oktobra 1942. do decembra (?) 1942. Haso Fazlinović Žuti;

— od decembra 1942 (?) do druge polovine jula 1943. Ljubo Brešan Feđa;

— od jula 1943. do septembra 1943. Ančika Đurić;

— od septembra 1943. do aprila 1944. Luka Kurilić;

— od aprila 1944. do oktobra 1944. Ivo Jerkić;

— od oktobra 1944. do 14. februara 1945. Asim Duranović (povjerenstvo).

²⁰ AH, UD/K 19—943; AH, UD/K 19—946.

Ubrzo se u Mostaru našlo oko 400 pridošlih Jevreja, AH, UD/K 40—2268, a tokom januara 1942. stiglo je daljnjih 116, AH, UD/K 40—2269.

²¹ U Mostaru i okolini se februara 1942. nalazilo oko 1.500 izbjeglica (muha-džera) iz Hercegovine. AH, UD/K 40—2270.

²² Demonstrantkinje su, i pored policijske straže, provalile u kuću grado-načelnika Muhameda Hilmi eff. Butuma i tražile od njega da se učini nešto u cilju poboljšanja ishrane građana Mostara. Načelnik Butum je 14 dana po-slije tog događaja umro.

²³ AH, UD/K 19—959.

²⁴ U to vrijeme, kada su četnici kod Italijana dobili status saveznika, mani-festacije Ustaške mladeži su se odvijale samo na desnoj polovini grada. U tom dijelu su i prije rata bile smještene sve hrvatske institucije a, obratno, na lijevoj sve srpske.

²⁵ AH, UD/K 31—1470.

²⁶ AH, UD/K 37—1804.

²⁷ Zapisnik sjednice Nastavničkog zbora Učiteljske škole u Mostaru, 3. 12. 1942.

²⁸ Zbornik VII, tom IV, knj. 7, str. 490—491, dok. 204.

²⁹ AH, UD/K 10—490, 13—694, 20—980.

³⁰ Izjava Salih Hasidica, MH, Inv. br. X/911.

³¹ Narodnooslobodilački rat, MNO, FNRJ, 13/2—3, k. 56.

³² Arhiv Hercegovine, UD/K 39—2167.

³³ AH, NG, VZD/K.

³⁴ Izvještaj Zapovjedništva 6. domobranske pješadijske divizije 15. 12. 1942. pod br. 4037, Općem vojničkom povjereništvu Superslode u Sušaku. AH, neregistrovano. Narodnooslobodilački rat, MNO, FNRJ, 4/1—10, k. 24.

³⁵ AH, DG, VZD/K.

³⁶ Italijanski konzul u Mostaru Guido Savini, u svom izvještaju Ministarstvu vanjskih poslova Italije, 12. 3. 1943. piše:

«Da bi se mogli zadržati u Mostaru usprkos naših zabrana, ustaše pukov-nika Francetića morale su prvenstveno maskirati se u Sarajevu i obući odore hrvatskih domobrana...»

U toj Šimičeviću pukovnici oko polovinu sastava činile su ustaše preobučene u domobranska odijela. Među njima su bili poznati krvolok Ljubo Miloš, pri-kriven kao vojni dopisnik pod tuđim imenom, i poznati koljač iz Jasenovca, nekadašnji franjevac, Miroslav Majstorović Filipović, dotadašnji zapovjednik ustaškog konlogora Jasenovac, koga je Šimić marta 1943. godine postavio za svoga »operativnog pobočnika« pod prezimenom Karlović.

³⁷ MH, Odjeljenje revolucije, ZID/K 2-1-103.

³⁸ Ocjene o toj Rezoluciji su različite. Predata je predstavnicima NDH 21. oktobra 1941. godine (iako negdje stoji i 23. oktobra), dakle više od mjesec dana poslije reokupacije II zone. Jasno je da u tim okolnostima potpisnicima Rezolucije nije prijetila onakva opasnost od vlasti NDH kao potpisnicima rezolu-cija u gradovima gdje su ustaški organi bili isključivi faktor vlasti.

³⁹ Inicijator i prvi potpisnik Rezolucije Husein Husaga Čišić tvrdi da je Rezolucija predata na prvi dan Bajrama (21. 10. 1941) i da su za sastavljanje mostarske Rezolucije povod bile Poslanica Novice Kraljevića iz Boke kotorske i izvjava Branka Cubrilovića, iste noći, preko Radio-Londona, u kojima je nave-deno da su Muslimani u Bosni i Hercegovini učestvovali sa ustašama u ubistvima Srba. MH, ZPD/K 18-VI-631.

⁴⁰ Ni ocjene o svim rezolucijama iz onog vremena nisu jedinstvene, što se vidi upoređivanjem sjećanja Uglješe Danilovića i Avde Hume, te Proglasa PK BiH, izdatog koncem 1941. i upućenog »Svim poštenim i rodoljubivim Musli-manima«.

⁴¹ AH, UD/K 39—2192.

⁴² Zbornik VII, tom XIV, knj. 1, str. 685, dok. 186.

⁴³ Zbornik VII, tom XIV, knj. 1, str. 715, dok. 194.

⁴⁴ Zbornik VII, tom XIV, knj. 1, str. 813, dok. 218.

⁴⁵ Fotokopija kod autora. Sastanak su pratili svi zainteresovani, pa i Redar-stvo NDH. AH, UD/K 8—406.

⁴⁶ AH, UD/K 18—873.

⁴⁷ Prepis izvještaja kod autora.

⁴⁸ Izvještaj velikog župana dra Nikolića, AH, UD/K 8—406.

⁴⁹ Prepis kod autora.

⁵⁰ Prepis kod autora. Izvještaj Ministarstva unutrašnjih poslova NDH.

Izvršitelj velikog župana dra Nikolića, AH, UD/K 8—406.

Kasnije su nastale čudne kombinacije u formiranju delegacija. Tako su u aprilu 1943. iz Mostara otišli predstavnici Muslimana (trojica iz delegacije koja je ranije posjetila Rim i trojica koju je izabrao veliki župan u Mostaru). Zadržali su se u Sarajevu do 10. aprila 1943. kada se veliki muftija El Huseini vratio iz Sarajeva u Zagreb. MH, Odjeljenje revolucije, ZID/K 1-I-111.

Konačno, juna 1943. upućeno je pismo »Njegovoj eminenaciji Emin El Huseiniju, velikom palestinskom muftiji«, u kojem se protestuje što u Mostaru Italijani hapse muslimansku omladinu pod optužbom da su komunisti, iako je na sastanku u Sarajevu, kojem je prisustvovao i El Huseini, komandatore Vitorio Castellani Pastris u ime italijanske vlade obećao bolju zaštitu Muslimana u italijanskoj vojnoj zoni. Potpisnici tog pisma su hafiz Omer Džabić, muftija, Ibrahim Fejić, predsjednik El Hidaje, Salih H. M. Efića, gradski načelnik, Osman Šehić i Ejub Kabil, profesor. MH, Odjeljenje revolucije, ZID/K 3-I-96.

»Drugarice, primio sam materijal i dopise. Formirajte O. K. u koji treba da uđe ti i Hama.« Humo je pismo uputio iz Sarajeva u Mostar Olgi Marasović. Za Oblasni komitet predviđa i Muhameda Hamu Grebu. Fotokopija kod autora.

U sjećanjima se pojavljuju nedoumice da li je to bio Oblasni ili Okružni komitet ili pak, povjerenstvo.

Muhamed Hama Grebo u svom pismu Crnom (Vasi Miskinu), potpisano pseudonimom Snaga, 20. 9. 1942. naglašava, pod tačkom 13, da je formirao Oblasni komitet u kojem vrši dužnost sekretara, a članovi su: Okrugla (Olga Marasović), Braco (Dragutin Kosovac) i Džemil Sarac. MH, ZPD/K 8-IV-347; AH, P/K 20—610.

U već pomenutom pismu drugu Titu Kulturni (Avdo Humo) izvještava: »U Hercegovini sam formirao Oblasni koji se povezao sa svim mjestima...« MH, ZPD/K 9-IV-360.

Mladen Knežević Traktor u svojim sjećanjima, pisanim poslije rata, navodi da je upućen iz Sarajeva u Mostar po direktivi Avde Hume, da je smijenio dotadašnjeg sekretara Muhameda Hamu Grebu i da su članovi bili Olga Marasović i Dragutin Kosovac.

U pismu Crnom (Vasi Miskinu) 7. aprila 1943. Kulturni (Avdo Humo) navodi: »Članovi Oblasnog koji se nalaze u Mostaru (Okrugla i Haso) [misli na Olgu Marasović i Hasu Fazlinovića Zutog — prim. D. K. M.] kao i oni na terenu (Traktor i Braco) [misli na Mladena Kneževića i Dragutina Kosovca — prim. D. K. M.] treba odmah da se sastanu na slobodnoj teritoriji...« MH, ZPD/K 10-IV-374.

Vjerovatno je da se Fazlinović u sjećanjima ne spominje kao sekretar MK KPJ za Mostar i član Oblasnog komiteta zbog njegove kasnije predaje Nijemcima i izdajničkog držanja u policiji.

Mladen Knežević Traktor navodi da je došao u Mostar oktobra 1942. da ne zna ko je prije toga bio sekretar MK KPJ za Mostar i da je on formirao novi komitet kojem je sekretar bio Haso Fazlinović Zuti. AH, MG/K 25—2127.

Sjećanja ostalih učesnika u tim događajima nisu usaglašena. Olga Marasović se ne sjeća ko je u to vrijeme bio sekretar MK. Ostali akteri, članovi MK KPJ za Mostar iz tog vremena, koji su pisali sjećanja, vrlo su kontradiktorni kada daju podatke o vršiocu dužnosti sekretara od augusta 1941. do početka 1943. godine:

- Mida Čadra, AH, MG/K 2—47, 1—9;
- Nusret Seferović, AH, MG/K 4—1012;
- Franc Novak, AH, MG/K 3—8, AH, k. 2, stenografske bilješke;
- Ahmet Sukalić, AH, MG/K 4—268; Sjećanje, Odbor za istoriju Mostar;
- Mehmed Dvzic, AH, MG/K 2—49, veliko sjećanje neregistrovano;
- Muhamed Hama Grebo, MG/K 2—51, izjava autoru 13. 2. 1984;
- (Ha)Mida Šabanac, AH, MG/K 6—770;
- Džemal Bijedić, Muhamed Hama Grebo, Mladen Knežević Traktor i Ivo Jerkić, zajedničko sjećanje, AH, MG/K 3—90;

- Sulejman-Mehmedbašić, izjava autoru 27. 1. 1984;
- Izvršitelj Lepe Perović PK BiH, 24. 9. 1941, AH, P/K 11—334;
- Avdo Humo, Moja generacija, str. 758—763;
- a za period 1943—1945. godine:
- Andrija Krešić, AH, MG/K 25—2122, MG/K 25—2128;
- Ivan Štojčić, AH, MG/K 1—30;
- Hamza Hadžimahović, AH, MG/K 25—2129;
- Luka Kurilić, AH, MG/K 25—2128;
- Uzeir Dilberović, AH, UD/K 25—2126.

Česte su kontradikcije i kod istog autora u izjavama datim u razno vrijeme i u drugim prilikama.

Ta smjena je izvršena, najvjerovatnije, novembra/decembra 1942. kada je Haso Fazlinović Zuti postavljen za člana Oblasnog komiteta. Brešan je ostao na toj dužnosti do hapšenja, u drugoj polovini jula 1943. godine.

Alija Segetalo je uhapšen nekoliko dana poslije hapšenja članova MK Skoja za Mostar. U policiji su od njega zahtijevali da prizna gdje se nalazi štamparija, što ukazuje na to da je neko već otkrio da je on rukovodilac štamparije. U izjavi, datoj autoru, Segetalo tvrdi da je za smjesta štapirografa u njegovoj kući znao samo sekretar MK SKOJ-a, a policija se prilikom premetačine njegove kuće odmah uputila na to mjesto.

Izjava Drage Mandrape, MH, Komisija za zločin, inv. br. X/911, br. 207. Ubica Alija Husković, policajac, prebjegao je u Austriju, gdje je pod drugim imenom živio kao vlasnik hotela. Podatak je iz 1983. godine.

Udaljenost ulaznih vrata kuće Drage Mandrape do mjesta na kojem je poginuo Sestić je svega 8—10 metara.

Izjava Husnije Balića autoru.

U sjećanju Mehmeda Mehe Dvisca (AH, MG/K 1—15) dat je detaljan opis bijega Salke Sestića iz zgrade policije. Navodno je to Dvzic gledao sa sprata zgrade u kojoj su bili zatvoreni. Opis je kontradiktoran izjavi Balića. I analiza opisa pokazuje da je nerealan.

Izjava atentatora Petra Pere Krajine autoru. On tvrdi da mu je direktivu za atentat na Trbonju prenijela Olga Marasović.

Međutim, u razgovoru sa autorom, 1987. godine, Olga je izjavila da se tog detalja ne može sjetiti.

Arhiv D. K. M., fotokopija, original zaveden pod BH-W-86/1.

MH, Zavičajni muzej u Mostaru, br. 910.

Telegram je loše dešifrovan, pa su greške u imenima ovom prilikom ispravljene. Spisak je starijeg datuma, jer su neke navedene osobe već bile van Mostara (uhapšene, u NOV i sl.).

AH, UD/K 40—2283.

U Mostaru i okolini nalazilo se oko 12.000 četnika:

- major Petar Bačović 2.000 četnika Bosanaca,
- major Vesković 3.200 četnika Crnogoraca,
- pukovnik Bajo Stanišić 2.000 četnika Crnogoraca,
- major Pantić (zapovjednik Jevđevićevih četnika) 3.000 četnika Hercegovaca,
- kapetan Lukačević 2.000 četnika Crnogoraca. MH, Odjeljenje revolucije, ZID/K 2-I-103.

U Mostar je 22. februara 1942. došao ministar NDH dr Vjekoslav Vrančić, inače Pavelićeva siva eminenција za Hercegovinu. On je istog dana u 13 sati, preko razglasne stanice Ustaške mladeži, bez znanja Italijana, održao govor. Najavio je dolazak njemačkih i hrvatskih snaga i susret aviosnaga Njemačke,

NDH i Italije »nad mostarskim plavim nebom«. Tim govorom je uzbudio četnike, a kod Italijana izazvao ogorčenje, pa su izjavili usmeni i pismeni protest.

MH, ZID/K 1-1-6, 8, 9 i 10.

Odmah sutradan odgovorio mu je »delegat komande četnika Jevđević« u licima razbacanim po Mostaru: »Hrvatski ministar Vrančić drži bedaste govore u Mostaru... Mi imamo jasan sporazum sa talijanskim carstvom pa zato nema uopće nesporazuma...«

MH, ZID/K 1-1-32; AH, UD/K 40—2286.

⁹⁸ MH, ZCD/K 1-1-1.

⁹⁹ MH, ZCD/K 1-1-1.

¹⁰⁰ AH, UD/K 23—1016.

¹⁰¹ To su: Salko Celebić, Salko Džajo, Ahmed Frko, Angijat Dizdar, Alija Segetalo, Osman Sarić (treba Sarić — prim. D. K. M.), Mehmed Vizac, Mujo Kapetanović, Avdo Hadžić, Ferida Karadža, Zineta Karadža, Pašana Memić, Marica Cvitković, Dževahira Oručević, Enisa Puzić, Asim Puzić i Mustafa Obradović.

AH, UD/K 17—828.

¹⁰² MH, ZCD/K 1-1-1; AH, UD/K 18—835.

¹⁰³ Zbornik VII, tom IV, knj. 13, str. 688—701, dok. 281.

Na tom sastanku je jedan od pozvanih, Lazo Capin, prigovorio Guzini zbog četničkog ponašanja. U dijalogu mu je Guzina rekao da će Srbi sa komunističkom idejom biti istrijebljeni, na što mu je Capin odgovorio: »Ako izginemo mi, ostaće Kinezi, ali sa istom idejom.« Tu izjavu registrovao je njemački obavještajac i o tome izvjestio svoje poslodavce. Arhiv D. K. M., fotokopija, H307239.

Također pozvani i prisutni omladinac skojevac Mustafa Muja Udovičić potvrdio je autoru taj dijalog i hrabro držanje Capina u uslovima kada su bili opkoljeni naoružanim četnicima i zbijeni u prostoriji Parohije, u Soldinoj ulici.

¹⁰⁴ AH, UD/K 3—159; MH, ZID/K 1-1-139; MH, ZID/K 1-1-8.

¹⁰⁵ AH, UD/K 40—2295.

¹⁰⁶ AH, UD/K 15—730; AH, UD/K 15—728.

¹⁰⁷ Zbornik VII, tom IV, knj. 10, str. 482, dok. 246.

¹⁰⁸ AH, UD/K 3—159.

¹⁰⁹ Arhiv VII, r. br. 43/6—2, k. 106.

¹¹⁰ AH, UD/K 20-31-1469.

¹¹¹ Izjave Lazara Janjića p. Šćepana i Osmana Kuke Salihova, čuvara Carinskog polja, 22. 10. 1945. MH, inv. br. X/911. Spisak izvjesnog broja logoraša, MH, ZID/K 1-1-35, od kojih je najveći broj uhapšen od četnika.

¹¹² Izjava Jurja Jurišića iz Postira, bivšeg logoraša, 10. oktobra 1945, MH, inv. br. X/911.

¹¹³ MH, inv. br. X/911.

¹¹⁴ Uhapšenu Ljubicu Lambetu udatu Jurišić zvjerski su mučili četnici. Preživjela je rat, ostala invalid.

Obavještajna italijanska služba je na osnovu uhvaćenih izvještaja napravila spisak osoba za hapšenje, sa analizom potrebnom za akciju. MH, ZCD/K 1-1-1.

¹¹⁵ AH, UD/K 18—838; AH, UD/K 41—243; AH, UD/K 40—2299; Arhiv Okružnog suda u Mostaru, Ko: 477/46.

¹¹⁶ Zbornik VII, tom IV, knj. 13, str. 489, dok. 213.

¹¹⁷ Zbornik VII, tom XII, knj. 3, str. 238, dok. 57.

Nakon raspada Muslimanske milicije dr Popovac se našao u Dalmaciji. Kasnije pokušava da okupi miliciju, ovaj put pod pokroviteljstvom Nijemaca. Na jednom putovanju prema Dubrovniku uhapšen je od grupe aktivista NOP-a i ubijen kod Trebinja 21. 8. 1943.

Mujo Pašić, sudija, uhapšen je od Nijemaca i sa grupom četnika i pripadnika Muslimanske milicije otpremljen u privremeni njemački logor u Zenici. Nakon izvjesnog vremena pušten je pod uslovom da u Mostaru formira Muslimansku

SS brigadu. Međutim, za tu brigadu u Mostaru nije mogao pronaći ni četu, a kamoli brigadu. Nijemci, misleći da Pašić sabotira, hapse ga, predaju ustašama, koje ga odvođe u Jasenovac i tamo ubijaju.

MH, ZID/K 1-1-27; AH, UD/K 40—2337.

¹¹⁸ MH, ZID/K, 1-1-41-44; AH, UD/K 40—2305.

Sjećanje Hamdije Sabanca, arhiv D. K. M.

U stanu Jakovljevića je 25. januara 1943. održan sastanak Jakovljevića, Jevđevića i župana Petra Zlatara. Zbornik VII, tom IV, knj. 9, str. 430, dok. 132.

¹¹⁹ Zbornik VII, tom IV, knj. 13, str. 445—6, dok. 206.

¹²⁰ Dio četnika i pripadnika Muslimanske milicije Nijemci su, uz obrazloženje da se radi o starijim osobama, nakon kratkog vremena pustili na slobodu.

¹²¹ AH, UD/K 23—1085.

Na jednom vagonu je bio i osobni auto četničkog vođe Jevđevića. On se uputio prema Dalmaciji drugim vozilom, a Italijani, ne vjerujući mu dokraja, izdaju nalog svim stražama da, u slučaju nailaska Jevđevića, dra Popovca i još nekih četničkih vođa, iste zadrže i predaju najbližem oficiru. MH, ZID/K 1-1-62, kopija kod autora.

¹²² Zbornik VII, tom IV, knj. 14, str. 282, dok. 124.

AH, UD/K 40—2338; AH, UD/K 40—2342.

¹²³ Zbornik VII, tom XII, knj. 3, str. 458—461, dok. 102.

Drago Karlo Miletić

Zusammenfassung

Nach ihrem Einmarsch am 17. April 1941 hielten sich die italienischen Okkupationstruppen bis zum 28. Mai desselben Jahres in Mostar auf. Dann verfällt die Militär- und Zivilmacht dem neugegründeten Unabhängigen Staat Kroatien. In Mostar, das der sogenannten II. Zone angehörte, blieben nur noch Reste der italienischen Armee.

Die veränderte militärpolitische Situation in der Herzegowina, die durch Ustaschas Pogrome, einen spontan entstandenen Aufstand der serbischen Bevölkerung in der Herzegowina, sowie durch einen von der Kommunistischen Partei Jugoslawiens organisierten Aufstand der gesamten herzegowinischen Bevölkerung gegen die Besatzungsmacht verursacht wurde, führte zum Zusammenbruch der Macht Ustaschas in einem großen Teil der Herzegowina, Anfang September 1941 okkupierten die italienischen Truppen die II. Zone, wie auch Mostar, wieder, wobei sie das als Rettung der Macht und als Kampf gegen die Aufständischen bezeichneten.

Diese Reokkupation verursachte bedeutende Veränderungen in den Verhältnissen zwischen den früheren Verbündeten, Italien und dem Unabhängigen Staat Kroatien. Obwohl Italien eigentlich ein offizieller Verbündeter der Quisling-Schöpfung (des Unabhängigen Staates Kroatien) war, war jetzt seine wirkliche Politik auf Mitarbeit mit der Organisation der Tschetniks gerichtet, die in der östlichen Herzegowina immer mehr an Bedeutung gewann. Die italienische Regierung glaubte, nur mit so einer Politik dem allgemeinen von den Kommunisten geleiteten Aufstand des Volkes, der immer mehr Anhänger gewann, entgegenzutreten zu können.

Auf diese Weise wurde das Gebiet der II. Okkupationszone, und besonders der Stadt Mostar, zum ständigen Kampfplatz verschiedener Interessen und zum Zentrum fast unmöglicher Bündnisse unter den anwesenden politischen Bewegungen und Orientationen.

Es sind wohl bis heute nicht alle Fäden entdeckt worden, die in den Kriegstagen in diesen Gegenden versponnen wurden.